

20. 010

Գրքագրություն

Պատմական և գրական
ֆունդիտ չեմ

329.14

4-32

EPDS YAM 0 15 JAN 2010

0 5 FEB 2007

Ա. ԿԱՐԻՆՅԱՆ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՓԱՍՏԵՐԻ ԴԵՄ

329.14

Կ-32

«ԶՍ.Կ.Ն.Ի.Գ.Ս.»

Թիֆլիս-1926

20 MAY 2013

20010

21191

329.14 Կարկես
4-32 Դաշնակցություն
փաստերի վեճ

IS-4736 28/մ-79

ՍԻՄԵՅՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆԸ ՓԱՍՏԵՐԻ ԴԵՄ

Սիմեյոն Վրացյանը Ամերիկայի «Հայրենիք»-ում քննադատության է յենթարկել «Իմպերիալիստական պատերազմ և Հայաստան» բրոշյուրը: Այդ ժողովածուի մեջ բերված փաստերն և վավերագրերը դրդել են նրան հանդես գալ յերկարապատում մի հողվածաշարքով Դաշնակցության պաշտպանի դերում:

Պետք է ասել, վոր պաշտպանողականը կազմված է բավական յուրորինակ ձևով: Իրեն և իր ընկերակիցներին ցեխից դուրս հանելու համար Սիմեյոն Մասուրյան—Վրացյանը ժողորոք հայտարարում է, վոր Դաշնակցության վերագրված փաստերը բոլորն էլ հիմնված են «կեղծիքի» վրա: Այդպես էլ կոչվում է նրա հողվածաշարքը—«Կեղծիքի աշխարհում» (տես «Հայրենիք», № 4924—4925): «Կեղծիքի» և «Թյուրիմացության» վրա յի հիմնված, նրա կարծիքով, վողջ բրոշյուրը: «Կեղծ» են և ականատեսի փաստերն և բոլոր այն վավերագրերը, վորոնք արտագրված են բրոշյուրի մեջ բառացի կերպով, առանց վորեն փոփոխությունների, հայ թերթերից՝ «Հորիզոն»-ից, «Մշակ»-ից և «Արարատ»-ից:

Յես, ճիշտ ասած, չեյի կանգնիլ ամենևին Սիմ. Վրացյանի թոթովանաքի վրա, յեթե նա չունենար իր վորոշ սիմպոտումատիքական նշանակությունը: Այսպես, Վրացյանի և նրա մյուս ընկերակիցների—Ահարոնյանի և Վ. Նավասարդյանի յեղևթները ցուցադրում և ապացուցում են հափազանց կարևոր մի յե-

րևույթի գոյութիւնը: Այդ այն է, վոր արտասահմանյան աշխատավորութեան քննադատական արշավը Դաշնակցութեան դեմ վերջերս ընդունել է ավելի լայն յեղ խոր ընույթ: Յեւ ճիշդ ալիւ ստիպել է Վրացյանին գրիչը վերցնել ձեռքը և հանգես գալ պաշտպանողական այն խոսքերով, վոր ղեկավարած են «Հայրենիք»-ի մեջ: Վորքան էլ ղաւեշտական և տափակ են այդ հոգւածները, այնուամենայնիւ նրանք հատկանշական են վորպէս Դաշնակցութեան նորագույն «կուրսը» ցուցադրող նշաններ: Հենց այն հասարակ հանգամանքը, վոր իրեն և իր ընկերակիցներին արդարացնելու համար Սիմ. Վրացյանն ստիպւած է դիմել ակնհայտնի փաստերի բացարձակ խեղութեամբ և սուտ հերյուրանքների ոգնութեամբ, պարզապէս ապացուցում է այն, վոր դաշնակները կորցրել են իրենց գլուխը յեւ հուսատական ճիգեր են անում արդարանալու մասսաների առաջ:

Դա վատ յերևույթ չէ: Դուրեկան և հակառակորդին տեսնել ղաւեշտական կացութեան մեջ: Յեւ ավելի էս դուրեկան և տեսնել այդ դրութեան մեջ հայ նացիոնալիստներին, վորովհետեւ դրանով բացեր և կերպով հաստատուում է Դաշնակցութեան անկման և մահւման ագոնիայի փաստը:

1.

ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպէս հայտնի յի, Դաշնակցութեան կենտրոնական կազմակերպութեան մեջ ղեկավարող դերը միշտ էլ կատարել են ռուսահայ քաղքենի մտավորա-

կանները: Դրանք սպասավորել են կովկասահայ բուրժուազիային և յիշելով այդ դատակարգի շահերից՝ առաջադրել են տաճկահայ ժողովրդի «ազատագրման» հարցը:

Իսկ մեծ իմպերիալիստական պատերազմի որիւրին վոգեւորւած ռուս ցար Նիկոլայի անորոշ խոստումներին՝ միեւնույն այդ գործիչները կամավորական գունդեր են կազմակերպել Թյուրքիայի դեմ և կոչ են արել հայ ժողովրդին կովել ռուս ցարական զորքերի հետ միասին «Թյուրքահայ նահանգների» գրավման համար:

Վոչ վորքի համար գաղտնիք չի այն, վոր կովկասահայ բուրժուազիայի կողմից Տաճկահայաստանը նկատվել է վորպէս տնտեսական ապագա գործառնութեաների մի վայր և ճիշդ դրանով էլ շահագրգռել և կովկասահայ ազգայնականներին: Կովկասահայ բուրժուա մտավորականներից բաղկացած Դաշնակցութեանը յերբեք չի լսել Թյուրքահայերին, հաշվի չի առել նրանց կարծիքն և տեսակետը և միշտ էլ ղեկավարվել է բացառապէս ռուսահայ «հասարակութեան» (կարդա բուրժուազիայի) տեսակետներով:

«Իմպերիալիստական պատերազմ և Հայաստան» բրոշյուրի մեջ մենք շեշտել ենք ամենքին հայտնի այդ փաստը և միաժամանակ հիշատակել այն, վոր տաճկահայութեանը ժամանակին ուղարկել էր Կովկաս հատուկ պատվիրակութեան և կատեգորիկ պահանջ երդրել ռուսահայերին լինել նրբանկատ, վոչ մի պարագայում չմիջամտել Թյուրքահայ զործերին, խուսափել կամավորական գնդերի կազմակերպումից և ան-

տեղի վայրահաջությամբ չվատթարացնել թյուրբահայերի առանց այն ել ծանր կացութիւնը:

Իր հոգւածների առաջին մասում Վրացյանը ցանկանում է ապացուցել, Վոր այդպիսի բան չի յեղել և Վոր Դաշնակցութիւնը գործել է տաճկահայերի ցանկությամբ յեւ հրահանգներով:

Տաճկահայերը, հայտարարում է վնռական տոնով Վրացյանը, այդպիսի պատմիրակութիւն չեն ուղարկել...

... «Կարինյանը—և բոլոր Կարինյանները ի մի հաւաքված՝ չեն կարող ցույց տալ մի հատիկ դեպք, Վոր ապացուցանեն, թե տաճկահայութիւնը... պահանջ եր դրել ռուսահայերին... Խուսափել կամավորական գնդերի կազմակերպումից, մինչդեռ հակառակը հաստատող բազմաթիւ փաստեր կան: Յեթե Կարինյանները ժամանակն են համարում գրելու այդ շրջանի պատմութիւնը, պետք է լինեն անաչառ ու բարեխիղճ՝ ներկայացնելու համար իսկական իրողութիւնները, իսկ յեթե իրենց նպատակն է ամեն գնով Դաշնակցութիւնը սեպցնել, պարտավոր են ընտրել ամէլի մաքուր գեներներ»...

Կանգնենք ամենից առաջ այդ կետի վրա: Պետք ասել, Վոր Վրացյանն իր հոգւածում չի ապացուցանում ամենեւին այն, Վոր տաճկահայերը, հերավի, Վորեն կերպ ցանկութիւն են հայտնել «գարկ տալ կամավորական շարժման»: Այդ մասին գոնե նա իր հիշած բազմաթիւ փաստերից հասարակ փաստ անգամ չի բերում, այլ բավականանում է դատարկ հայտարարությամբ:

Անցնենք այժմ մեր հայտարարութեանը: Հակառակ վնռական իր պնդումին, ինքը Վրացյանն էլ չի ժխտում այն, Վոր «Քաջագնդունին արտահայտվել է հակառակ կամավորական շարժման» (տես «Հայրենիք», № 4024, առաջին եջ): Նա միայն ավելացնում է դրան, Վոր «Քաջագնդունու հետ յեկող դաշնակցական խնդունակից եր այդ շարժման, Վորին մասնակցեց նույնիսկ իր կյանքի գնով»:

Ընդունենք մի բուպե, Վոր այդ այդպես էլ յեղել է, և Վոր խնդուն մասնակցել է կամավորական այն շարժմանը, «Վորի անհրաժեշտութիւնը նա ինքը պաշտպանել է»:

Եթե՞ զրանով ապացուցվում է այն, Վոր տաճկահայերն ևս կողմնակից են յեղել այդ շարժմանը կամ թե այն, Վոր ռուսահայ և դաշնակցական խնդունի սուբյեկտիւ կարծիքը արտահայտութիւնն է յեղել թյուրբահայ ժողովրդի և աշխատավորութեան տեսակետներին: Վոչ, ի հարկէ:

Արդեն այն հասարակ հանգամանքը, Վոր «յեկվոր» դաշնակցականներից մեկը դեմ է յեղել կամավորական շարժման, յերեւման և հանում ինչ Վոր մեկ ուրիշ, արտաքին գործոնի գոյութիւնը:

Յեւ անաբոլոր ավյալներէ հիման վրա մենք իրավունք ունենք յեզրակացնելու, Վոր «արտաքին» այդ գործոնի դերը կատարել է հենց այն տաճկահայութիւնը, Վորի մասին յետին թիւով անապացույց հայտարարութիւններն են անում պարոն Վրացյանը: Այդ «տաճկահայութիւնը» բավական Վորոշ կերպով ցուցադրել է իր վերաբերմունքը գալիք դեպքերի նըկատմամբ և հենց զրանով էլ ստիպել է թե Քաջագնդուն-

նուն և թե մյուս դաշնակցականներին արտահայտել ավելի «զգուշ» տեսակետ:

Բավական հետաքրքրական տեղեկություններ կարելի չէ գտնել այդ մասին դաշնակցական մտավորականներից մեկի, պ. Ա. Դո-ի «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում» (1914—1915 թվականներին) ժողովածուի մեջ: Խոսելով դաշնակցականների 1914 թ. երգրումի ընդհանուր ժողովի մասին՝ նա հաղորդում է հետևյալը. «Այդ կուսակցություն ընդհանուր ժողովը երգրումի մեջ իր զբաղմունքներն եր շարունակում, յերբ բռնկվեց համակրողական պատերազմը և Տաճկաստանը հայտարարեց սեփեր-բերլիկ (պարտադիր զինվորակոչություն): Դաշնակցության ընդհանուր ժողովը քննություն առարկա դարձնելով ստեղծված դրությունը, վորոշեց հայտարարել գավառական մարմիններին, վոր ժողովուրդն իբրեւ ոսմանյան պետության քաղաքացի, պարտավոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտը»^{*}): Ճիշտ միևնույն այդ որերին երգրում են հասնում յերիտասարդ թուրքերի յերեք ներկայացուցիչները՝ Նաջիբ-բեյ, Բուխար-եդդին և Հիմի-բեյ, վորոնք առաջարկում են հայերին կանգնել թյուրքիայի կողքին, կռվել Ռուսիայի դեմ և փոխարեն դրան ստանալ «հայկական ինքնավարություն»: Մեզ հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Դաշնակցության այդ ժողովին մասնակցել են, ի միջի այլոց, նաև Ռոստոմ, Արամ, Վառամյան: Քննություն ժամանակ յերկու արմատական առաջարկներ

^{*}) Ա. Դո-ի «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում» (1914—1915), էջ 70—71.

են արվել: Մեկը յեղել է հիշյալ յերիտասարդ թուրքերի առաջարկը, իսկ մյուսը՝ խորհրդաժողովին մասնակցող ուսահայ անդամներին մեկի տեսակետը, վորով անհրաժեշտ եր համարվում է կամավորական զինորի կազմակերպումը կովկասում և հայերի ակտիվ գործակցությունը ուսական զորաբանակի հետ:

Երգրումի ժողովը չի քննդնում վոչ առաջին և վոչ ել յերկրորդ առաջարկը և բավական կտրուկ կերպով ընդգծում է, վոր հայ ժողովուրդը թյուրքիայում «պարտավոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտը» և լինել միանգամայն չեզոք պատերազմի ժամանակ:

Կասկածից դուրս է այն, վոր Տաճկաստանում գործող դաշնակցականներն ընդունել են այդ վորոշումը թյուրքահայ հասարակական մտքի ազդեցության ներքո: Այնքան, վորքան նրանք գործել են թյուրքահայ միջավայրում, այդչափ և յենթարկվել են թյուրքահայ միջավայրում տիրող ընդհանուր տրամադրությանը: Ահա դրա համար ել երգրումի վորոշումը անուղղակի կերպով ցուցադրում է, վոր իրենք թյուրքահայերը յեվս նախատեսել են զալիք անակրնկալները բավական վորոշ կերպով շեշտել են չեզոք «քաղաքականություն անհրաժեշտությունը» ու թեկադրել միևնույնն անել երգրումի դաշնակցականներին:

Յես դիտավորությամբ կանգնում եմ այդ փաստի վրա, վորովհետեւ նա առանձին հստակությամբ պարզում է հենց այն, ինչ վոր ջանում է ժխտել Սիմ. Վրացյանը:

Սակայն այդ փաստի կողքին կարելի չէ հիշել ուրիշ փաստեր ևս, վորոնք գուցե նույնիսկ ավելի ցայտուն են և ավելի հատկանշական:

Այդպիսի փաստերից է, որինակ, Պոլսո Ազգային ժողովի և պատրիարքի հայտնի դիմումը կաթողիկոսին և ուսանալի հասարակութեանը, վերով թյուրքահայութեանը խնդրում էր դարձյալ լինել չափազանց շրջանկատ և վոչ մի դեպքում անտեղի քայլեր չձեռնարկել առանց թյուրքահայերի լիազորութեան: Իր ժամանակ հայ մամուլի եջերում բավական բնորոշ տողեր են նվիրվել թյուրքահայերի առանձին այդ տեսակետի քննութեանը:

Միևնույն հարցը բավական մամուլակրկիտ քննութեան է յենթարկվել նաև Թիֆլիսի հայտնի «Հայոց Ազգային Համախորհրդի» նիստերում, վոր կայացել են 1917 թվին, սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը: Այդ Համախորհրդի մեծամասնութեանը կազմում էին դաշնակցականները: Ազգային Համախորհրդի նիստերին՝ արձանագրութեանների համաձայն՝ մասնակցել են 58 դաշնակցական:

Համախորհրդի XIII-րդ նիստին բոլոր անդամների կողմից առաջարկվել է դաշնակցականներին զեկուցում ներկայացնել «Բյուրոյի վարած քաղաքականութեան մասին նախկին կառավարութեան հետ»: Ն. Աղբալյանն իբրև պատասխան հայտարարում է դաշնակցականների կողմից, վոր Բյուրոյի մասին զեկուցում «պետք է տա Գ. Խատիսյանը»: Թե վորքան անհարմար էին զգում դաշնակցականներն իրենք — այդ յերևում է նրանից, վոր դաշնակցական Գ. Խատիսյանի փոխարեն զեկուցողի դերում դուրս է բերվում «գիվանադետի հոչակ» վայելող տխրահոչակ Ս. Հարությունյանը, վորն այնքան անորոշ բացատրութեաններ է տալիս, վոր մեծ անբավականութեան է

առաջ բերում: Համախորհրդի անդամները նկատում են, վոր «զեկուցումը լրիվ չէ», և պահանջում են «ավելի լիակատար զեկուցում»: Ս. Հարությունյանը շփոթված ձայնով պատասխանում է, «վոր դժվար է այդպիսի ընդարձակ հարցում ամեն ինչ նախատեսել» (!): Լեոն Նորից պահանջում է, վոր «ամեն ինչ ասվի»: Թյուրքահայերի ներկայացուցիչներից մեկը, պրոֆ. Հակոբյանը շեշտում է, վոր «Թյուրքահայերը ներկա պատերազմի ընթացքում լոյալ են յեղել յեվ հակառակը պնդելը պրովոկացիա յե»... Յեվ այդպես անվերջ: Պատկերն ավելի լրիվ նկարելու համար յես կը բերեմ այստեղ բառացի կերպով ժողովականներից մի քանիսի բնորոշ հայտարարութեանները: Այսպես, որին., XX-րդ նիստին, հոկտեմբերի 12-ին, Հ. Առաքելյանը հայտնում է, վոր «պատերազմի նախորդակին կաթողիկոսի պատվիրակ Նուբար փաշայի կողմից Թիֆլիս յեկավ դոկտոր Տադավարյան (պաշտոնապես նա յեկել էր Յեգիպտոսի Բարեգործական Ընկերութեան հյուղ բախալու) ծածուկ հանձնարարութեան ունենալով հայտարարել, վոր Բյուրոն արկածախնդրական քայլերից զգուշանա»: «Յես, ասում է Հ. Առաքելյանը, նրան ուղղեցի Մեսրոբ յեպիսկոպոսի և Ս. Հարությունյանի մոտ: Սակայն յերեք ամիս այստեղ մնալով, նա չկարողացավ Ազգային Բյուրոյին ներկայանալ յեվ պաշտոնապես իր միստիան կատարել, վորովհետեւ Բյուրոն չկամեցավ լսել պատրիարքի յեվ թյուրքահայերի կարծիքը»:

Դարձյալ Բյուրոյին հայտնի յեր, վոր Գերմանիան առաջարկում էր հայերին լոյալ մնալ՝ խոստանալով ավտոնոմիա և հայտնելով, վոր հակառակ դեպ-

քում բնաջինջ կը լինեն: Այս առաջարկութիւնն ուղարկված եր Բյուրոյին, բայց պատասխանը հայտնի չե՞*): XVI րդ նիստին, հոկտեմբերի 12-ի յերեկոյան, տաճկահայերի ներկայացուցիչ Թերզիբաշյանը քննադատում է Ազգային Բյուրոյի գործունեութիւնը և գտնում է, վոր «նա կատարել է մի քանի տեսակ սխալներ, նախ՝ իրավական, քանի՝ վոր պատերազմի շնորհիվ խառնակ դրութիւն ստեղծվելով, Բյուրոն՝ իբրև ուղեւորացի մարմին, իր ձեռքն առավ Տաճկահայաստանի հարցի լուծումը, վոր տաճկահայերի համար կյանքի և մահի խնդիր եր և գերազանցորեն նրան եր պատկանում լուծել: Բյուրոն մինչև անգամ չկամեցավ լսել Տաճկաստանից յեկած պատգամավորներին, վորոնք յեկել եյին զգուշացնելու արկածախնդրական քայլերից, արդարանալով նրանով, թե բանը բանից անցել եր... Բյուրոն լսելով Վարանցով-Դաշկովի խոստումը՝ իրագործել Գիրսի ծրագիրը, համաձայնեց նրա առաջարկութիւն, կազմելու կամավորական խմբեր, վոր նրա գործը չեր»: Ապա իր խոսքի վերջում Թերզիբաշյանը բոլոր մյուս պատգամավորների հետ միասին դժգոհութիւն է հայտնում, վոր Բյուրոյի համարատվութիւնը լրիվ չէ, վոր նույնիսկ զեկուցանողը բացակա յեր ժողովին, և պահանջում է, վոր նոր, լիակատար հաշիվ տրվի պետք յեղած վավերացումներով (եջ 40):

Յեւ չեմ կանգնում ֆուգյալ ժողովականների (Լ. Աթարեկյան, Բոնապարտյան, Իսախանյան և այլն)

*) «Հայոց Ազգային Համախորհրդի արձանագրութիւնների բնագիրը (Պետական Դիմանից), 1917 թ., եջ 37—39:

միանման հայտարարութիւնների վրա: Համախորհրդին ներկա գտնվող դաշնակցականներից վոչ մեկը չի կարողացել ժխտել կամ վորեւի առարկութիւն բերել թյուրբահայերի հայտարարութիւնների հանդեպ:

Այսպես է փաստը, պարոն Վրացյան: Յեւ այդ փաստն արձանագրված է սև տառերով Համախորհրդի այն բնագիր արձանագրութիւնների մեջ, վորոնք մի տարորինակ պատահականութեան շնորհիվ ձեր բնկերները չեն կարողացել տանել արտասահման կամ վոչնչացնել:

Դրա համար ել մենք հնարավորութիւն ունենք մեր տխուր անցյալի արշուճոտ այդ եջը վերականգնել իր իսկութեամբ և ձեր պղնձե ճակատին գամել խայտառակ ստախոսի անունը:

Անցնենք այժմ յերկրորդ առարկութիւնը:

2.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920 ԹՎԻՆ

«...Հայաստանի կացութիւնը, տեսւմ է Սիւմ. Վրացյանը, 1920 թվին տաճկական պատերազմից առաջ բնավ այն չեր, ինչ վոր Կարինյանն է ճգնում ցույց տալ... Հայաստանում սով չկար այդ ժամանակ, ժողովուրդն ուտելիք ուներ, ամբողջ յերկիրը ցանված եր, գաղթականները տեղավորված եյին և պետական ոգնութեամբ անցել եյին շինարար աշխատանքի, թափառող վորք ու յերեխաներ գոյութիւն չունէին, վորովհետեւ ամեն տեղ կային վորբանոցներ ու աշխատանոցներ...»: Դժվար է յերևակայել ավելի յերանա-

վետ դրություն, քան այդ պատկերը: Պետք է ասել, վոր ընդհանրապես 1920-ի մասին տարածված է վերոհիշյալ նկարագրությանը մոտ կարծիք: Ըստ յերեւելութիւն մի վորոշ տարբերություն 1920-ի և 1918-ի մեջ յեղել է: Հավանական է, վոր 1920-ին Հայաստանի կացութիւնը համեմատաբար ավելի լավ է յեղել, քան 1918-ին — ուսական զորքերի նահանջից հետո: Նպաստել է դրության այդ փոփոխմանը յերեւի նաև ամերիկացիների կողմից հասցրած տնտեսական ոգնութիւնը: Այսպես թե այնպես, պաշտոնական տվյալների համաձայն 1920-ին Հայաստան և մտել բավական մեծ քանակութեամբ պարենավորում և ուրիշ պարագաներ:

Սակայն խնդիրն այդ չէ: Գլխավոր հարցն այն է, թե ինչ է ստացել ինքը հայ ժողովուրդը և առաջին հերթին գյուղական ժողովուրդն այդ բոլոր գումարներից:

Ամերիկայից ստացված հացը և պարենը մտել են ամենից առաջ Յերևան և միաժամանակ մեծագույն քանակութեամբ կուտակվել մասնավոր չարաշահների ձեռքին: Հայ ժողովրդի անունով ստացված ապրանքների շրջանառութիւնը մայրաքաղաքում ստեղծել է, իհարկէ, վորոշ տրամադրութիւն հասարակութեան այն շրջաններում, վորոնք մոտ են յեղել տիրողներին և չարաշահներին, ոգտվել են ամբարներից և կլանել են «մեծահոգի ամերիկացիների» ուղարկած «քաղցր կաթը»...

Բայց հայ ժողովուրդը միմիայն Յերևան չի ապրում: Հայ աշխատավորութեան գերագանց մեծամասնութիւնը գտնվում է Յերևանից դուրս, գավառական Հայաստանում:

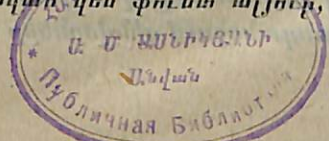
Յեւ վհա հենց այդ ժողովրդի դրութիւնը յեղել է չափազանց ծանր և դժվարին: Հավանական է, վոր հենց այդ հանգամանքն էլ դրդել է Շանթի հայտնի պատվիրակութեանը մոայլ գուշներով նկարել Հայաստանի տնտեսական դրութիւնը և պահանջել Ռուսիայից պարեն Հայաստանի համար:

Ինչ վերաբերում է «ցանքսերին» բավական է միայն հիշեցնել, վոր Հայաստան մտնելուց հետո հայ մեծամասնականների առաջին գործն է լինում հացի և սերմացուի մատակարարումը ժողովրդին: Խորհրդային Ռուսիան ստիպված է լինում նուշինակ հատկացնել Հայաստանին հենց առաջին տարին մեկուկես միլիոն ուուրլի բացառապես յերկրի պարենավորման համար: Հարց է ծագում, թե ուր են անհետացել բնդամները յերկու ամսվա ընթացքում Հայաստանում ամբարված անսպառ ապրանքներն և Հայաստանի «բոլոր» ցանված արտերի բերքը: Նուշը պիտի ասել է. «գաղթականների տեղավորման» մասին: Ինքը Վրացյանն էլ գիտե, վոր սուտ է ասում: Յեթե այդպես չլիներ, նա, իհարկէ, կշտապեր փաստերով, և որինակներով ու թվերով հաստատել իր հայտարարութիւնը: Այնինչ իր հոգվածներում նա հասարակ փաստ անգամ չի բերում: Յեթե այդքան լավ լիներ յերկրի դրութիւնը 1920 թվին, հայ մեծամասնականները ստիպված չէին լինի յերկու տարի շարունակ զբաղվել յերկրի պարենավորման և գաղթականների տեղավորման գործերով: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան գործը 1920 թվին դժվար է լինում հենց նրա համար, վոր նա ստացել էր կատարելապես քայքայված տնտեսութիւն, դատարկ և ցամաք արտեր, դատարկ պիտա-

կան ամբարներ, ափերի ևս դատարկ պետական գրամարկը և գաղթականների ու վորրերի թափառական խմբեր:

Սակայն մենք չէինք ցանկանալ բավականապես անուղղակի այդ տվյալներով: Բարեբախտաբար այդ կողմի լուսարանություն համար բացի Վրացյանի տնապացույց հայտարարություններից մենք ունենք ուրիշ վավերագրեր յեվս: Այդ — 1920-ի հայ պարբերական մամուլն է, վորը նկարում է միանգամայն այլ կերպ Հայաստանի տնտեսական կացությունը: Նույն իսկ դաշնակցական պաշտոնական որգանները խոսում են, վորքան ել այդ տարորինակ է, Վրացյանի դեմ: Այսպես, որինակ, մոայլ գույներով են նկարում Հայաստանի տնտեսական կացությունը Գր. Զալիսուշյանը («Հառաջ», № 257), Մ. Մնացականյանը (№ 188), Սարգիս Յերիցյանը (№ 207): Առանձին գավառների ծանր դրություն մասին մոայլ նկարագրություններ կարելի չե տեսնել միեւնույն դաշնակցական «Հառաջ»-ի № № 137, 221, 222, 188, 192, 165-ի մեջ: Կանգնենք այդ տեսություններից մի քանիսի վրա: Սարգիս Յերիցյանը, որինակ, կանգ առնելով գաղթականական հարցի վրա, շեշտում է, վոր «Յերկար ժամանակ յեղավ, վոր գաղթականական կյանքով հետաքրքրվող մը կամ անոր անվերջ ցավերից արտահայտվող մը չտեսանը վոչ մամուլի, վոչ հայ իրականություն մեջ»... Ապա ամենահուսադատական դյուսնելով նկարելով գաղթականների կացությունը, վերջացնում է. «Հ. Հ. կառավարությունը պետք է խորապես համոզված լինի, վոր տիրող ներկա աննորմալ կացությունը մեծ վտանգ կը սպառնա հայ ժողովրդի

մի վորոշ մասին, գիտակցի թուփայի լրջությունը, մանի գաղթականի ու հացակարոտ շքավորի հոգեկան լարվածություն մեջը և ըստ այնմ անհապաղ միջոցներ ձեռք առնի»: «Հառաջ»-ի մի ուրիշ հեղինակ կանգնում է անմիջապես Յերկարի դրություն վրա և շեշտում է, վոր «հերթերը հացի և մսի խանութների առաջ վոչ թե վերջանում, այլ և անտանելի և դժոխային կերպարանք են ստանում»: Դառնալով «պոչեր»-ի խնդրին, «Հառաջ»-ի խմբագրությունն իր կողմից նկատում է. «Հավաքված ամբողջ, մանավանդ հացի համար, պատրաստ է յենթարկվելու ամեն տեսակ պրովակացիայի և ամեն յերևույթ յենթարկելու խիստ քննադատություն»... («Հառաջ», № 199): Շատ բնորոշ է նաև դաշնակցականների բարեկամ ռուս պրոֆեսոր Մանուիլովի կարծիքը, վոր գետեղված է դարձյալ «Հառաջ»-ի մեջ: Մանուիլովը, վորը ըստ յերևույթին տրամադիր է յեղել ափերի լավատես լինելու Հայաստանի ապագայի նկատմամբ, հայտնել է հետեյալը. «Հայաստանում յեղած ժամանակ յես հնարավորություն ունեցա բնահանուր գաղափար կազմելու այդ յերկրի տնտեսական և ֆինանսական դրություն մասին. բնութագծել այն այլ կերպ, քան վորպես դժվարին և ուռյնիսկ ծանր, չի կարելի»: Միեւնույն խնդրի առթիվ Յերկարում հրատարակվող «Ժողովուրդ» պարբերաթերթը «Սովի ուրվականը գավառում» առաջնորդողի մեջ նկատում է. «Դյուրացիությունը վիսաված և հուսահատված է: Մովը սպառնում է պատճառել մեծ չարիքներ: Ամերիկացիների բաժանած հացը, պլավորապես գաղթականներին, անկարող է վերել ժողովրդին փոթորիկներից. որակաւ կես ֆունտ ալյուր, այն ել վոչ բողորին,

սովի առաջը չի առնի: Ամենաստույգ տեղեկութիւնները, վոր մենք ժողովել ենք Դիլիջանի, Ղարաքիլիսայի և Նոր Բայազետի գավառների, մանավանդ Ապարանի մասին, վկայում են, վոր դրութիւնը այժմ սոսկալի յե»: Վոչ պակաս հոսահատական պատկեր է նկարում և «Հառաջ»-ը իր «65 դիակ» վերտառութեամբ առաջնորդողի մեջ:

«Մի բոլոր, կարգում ենք այդտեղ, փորձեցեք կենտրոնանալ այս թվերի վրա՝ որական 65 դիակ միայն մայրաքաղաքում՝ պետութեան աչքի առջև, հապա ի՞նչ է կատարվում յետ ընկած անկյուններում, ասենք մի Դարալագյազում կամ Նոր-Բայազետում: Այնտեղից ստացված տեղեկութիւններն ուղղակի սարսափելի յեն, կատարյալ կոտորած է տեղի ունենում մեր յերկրում: Սովն ու ցուրտը հնծում են անխնա ու անհաշիվ, յեվ ամեն որ գերեզման են իջնում հազարավոր կյանքեր»: Ապա այդ առաջնորդողի հեղինակը, պատմելով, թե ինչպես Ալեքսանդրապոլի Պոլիգոնում հավաքված «հազարավոր» գաղթականները «բառիս բուն նշանակութեամբ կոտորվում են», մինչդեռ նրանց «կարելի յեր տեղավորել բազմաթիվ պարապմուտեցած գյուղերում», հետևյալ նշանակալից խորհրդածութեամբ է ավարտում իր նկարագրութիւնը: «Վերջ ի վերջո մեր (այսինքն դաշնակների) պետական շինարարութիւնն ամփոփվում է ճառերի, ծրագրերի, հրամանների և անհաշիվ համարագրված ու կնքված թուղթերի մեջ, իսկ... Պոլիգոնում գաղթականները կոտորվում են, Դարալագյազ ուղարկված ալուրի փոխարեն պարկերից բար ու ավազ է դուրս գալիս, յեվ գինժորական հիվանդանոցում գինժորները մեռնում

են հանձնի պես և Յերեվանում որական 65 դիակ է թաղվում... Ռ՞եր է վախճանն այս անհանդուրժելի կացութեան... Ռ՞եր ենք գնում այսպես»:

Կանգնենք այստեղ: Յես բերում եմ միայն պատահական կոտորներ և 1920 թ. գանազան ամիսներին վերաբերվող նկարագրութիւններ, վորոնք, ինչպես նկատում է ընթերցողը, քաղված են գրեթե բացառապես դաշնակցական «Հառաջ»-ից: Բոլոր այդ հոգվածները խոսում են հայ բնակչութեան մասին, վորն այսպես թե այնպես գտնվում էր ավելի լավ կացութեան մեջ, քան ազգային փոքրամասնութիւնները: Ինչ վերաբերում է ռուսներին և թուրքերին, դրանք յեղել են միշտ ավելի ծանր կացութեան մեջ, շնորհիվ հենց նրա, վոր հանդիսացել են թալանի և բռնակալ շահագործման մշտական ուղեկո: Բաժական է միայն հիշել այստեղ Սուրմալիի հայտնի կոտորածի և թալանի պատմութիւնը, Ջանգիրասարի, Բաղարշայի և այլ վայրերի «թալան»-ը...

Հարց է ծագում այժմ—իրավունք չունի՞ արդէոք կողմնակի դիտողը և անաչառ ընթերցողն այդ բոլոր տվյալների հիման վրա յեզրակացնել, վոր Հայաստանի կացութիւնը 1920-ին իրապես յեղել է ծանր և անտանելի ու «սովի ուրվականը» տակավին պտտում էր գավառական Հայաստանի բոլոր վայրերում:

Ժամանակը չէ՞ արդէոք, վոր պարոնայք Վրացյան, Ջիլինկարյան և Ջամալյան իրենց պնդումները «1920 թ. յերանափետ կացութեան» մասին հաստատեն և ապացուցեն մի քանի կոնկրետ տվյալներով ու թվերով: Ի վերջո այդ բոլորը հետաքրքրա-

կան եւ և հայ հասարակականութեան ապագա պատմաբանի համար, քանի վոր մինչև այժմ ել մեզ հայտնի չե, թե վորքան հաց եւ սերմացու յե բաշխվել գաղառական Հայաստանին, վորքան եւ ստացվել արտասահմանից եւ ուր են գնացել ստացված ապրանքները, վորչափ մեծ են յեղել յերկրում կատարված ցանքսերը, քանի ջրանցք կամ առու յե շինվել կամ նույնիսկ վերանորոգվել, — վերջապես, վորքան դրամ եւ ծախսվել այգեգործութեան կամ ընդհանրապես շինարարութեան վրա:

Ահա, յերբ այդ փաստական տեղեկութիւնները ներկայացվեն ապացուցված տվյալներով, այն ժամանակ մենք ստիպված կը լինենք 1920 թվի հայ մամուլի տեղեկութիւնները համարել «պանիքական» եւ «տենդենցիոզ» եւ ընդունել, վոր 1920 թ. ընթացքում Հայաստանում տիրող բարեկարգ վիճակի մասին տարածված լեգենդան ունի վորոշ ոեալ հիմունքներ:

3.

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԻ ՅԵՎ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԻ ՄԱՍԻՆ

Սիւմ. Վրացյանը հայտարարում ե, վոր խորհրդային կառավարութեան հետ բանակցութիւններ վարելու համար ընտրված պատվիրակները հակառակ մեր պնդումին «անօնապես ազդեցիկ լինելով Մոսկվայում»՝ միաժամանակ հայտնի եյին նաեւ վորպես խաղաղութեան կողմնակիցներ: Լ. Շանթը, ասում ե նա, «ջերմ կողմնակից եր Ռուսաստանի հետ հասկացողութեա

գալու մտքին», Լ. Տերտերյանը «ռուսական միջավայրում յեփված, Ռուսաստանի հետ համաձայնութեան գալուն կողմնակից», ե Զառաֆյանը «Բազմում գործակից բաշխիչներին»: «Ընտրութիւնը յեղել ե այն հաշվով, վոր կարելի լինի ավելի հեշտ յեվ ամուր կապեր ստեղծել բաշխիչներին հետ»:

Յերկրորդ մեր առարկութեանը «ճամբորդութեան դիտավորյալ դանդաղութեան» մասին՝ Վրացյանը պատասխանում ե, վոր այդ «շինծու ե նպատակավոր մեղադրանք» ե:

Վորքան ել տաղակալի յե կանգնել այդպիսի եպիզոդիկ դեպքերի վրա, այնուամենայնիվ մենք ստիպված ենք այդ անել, քանի վոր պատահական դեպքերն եւ կարեւոր են դաշնակցական կուսակցութեան բնորոշման համար:

Նախ՝ կազմի մասին:

Ամենքին հայտնի յե, վոր յերբ «խաղաղութեան» համար պատվիրակութիւն ե ընտրվում, սովորաբար պատվիրակութեան անդամներ են նշանակվում առաջին հերթին խաղաղութեան կողմնակիցները:

Ներկա պարագայում կատարվել ե հակառակը:

Մոսկվա յեն ուղարկվել խորհրդային կառավարութեան ամենակատաղի ե մոլեգին թշնամիները:

Շանթը գուցե ե վատ չե, վորպես գեղագետ ե դրամատուրգ: Բայց այդ միեւնոյն Շանթը, տգետ լինելով քաղաքական խնդիրներում, ավելի եւ մեծ համարում ուներ, վորպես «քաղաքակիրթ Յեւրոպայի» յերկրպագու: Նույնիսկ Մոսկվայում, մասնավոր խոսակցութիւնների մեջ նա չի ծածկել յերբեք իր թշնամական ե բացասական վերաբերմունքը դեպի Ռու-

սաստանը և շատ պարզ կերպով հայտարարել ե, վոր ինքը կողմնակից ե «անգլիական որիննտացիայի»: Այդ դիտե և ինքը, Վրացյանը, և դրա վրա այլևս մենք չենք ծանրանում:

Հ. Տերտերյանը միշտ ել հայտնի յե յեղել, վորպես դաշնակցական պրիմիտիվ մտավորական, իսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո — վորպես խորհրդային իշխանություն ամենակատաղի հակառակորդ: Տերտերյանի «անձնական ծանոթները» հնարավորություն են ունեցել տեղեկանալ Մոսկվայում, վոր նա մնացել ե մինչև վերջ խորհրդային կառավարության անհաշա հակառակորդ:

Վերջապես, Զառաֆյանը հենց Բազվում ընդհարումներ ե ունեցել մեծամասնականների հետ, և նրա գործակցությունը արտահայտվել ե բացառապես հակաբայելիկյան ամենաստոր պրովակատորական դործունեություն մեջ: Այդ մասին հետաքրքրվողը կարող ե տեղեկանալ 1918 թ. Բազվի պարբերական մամուլից: Հայտնի յե մասնավորապես այն միջադեպը, յերբ Զառաֆյանը մի քանի զինված փախախավոր դաշնակցականների հետ ներս ե խուժում «Բազվա Բանվոր» թերթի խմբագրատունը՝ մեծամասնական հրապարակախոս Արսեն Ամիրջանին ծեծելու համար և տղարանական բանվորների միջոցով դուրս ե վնդվում տպարանից: Այդ մասին արձանագրված ե «Բազվա Բանվոր» որաթերթի եջերում («Бак. Рабочий» 1918 թ.): Ահա հենց դրա համար ել մենք ամենայն վճռականությամբ հայտարարել եյինք, վոր դաշնակցական կառավարությունը դիտավորությունը Մոսկվա յեր ուղարկել բացառապես նրանց, վորոնք հայտնի յեն յե-

զեկ վորպես խորհրդային կառավարության անհաշա հակառակորդներ... Այլ խոսքով, վաղորդ արդեն դաշնակցական կառավարությունը վորոշում եր հանել՝ վարել լոկ ձեմական բանակցություններ և վոչ մի պարագայում համաձայնության չգալ խորհրդային կառավարության հետ:

Այժմ անցնենք «ճամբորդությունը»:

Այդ ել վորոշ նշանակություն ունի: Դաշնակցական կառավարությունից ավելի ուշ դուրս եր յեկել Թիֆլիսից քեմալական պատվիրակությունը և կարողացել եր 6 որվա ընթացքում հասնել Մոսկվա:

Դաշնակցական պատվիրակության ճանապարհ յեկնելուց մի քանի որ առաջ դուրս եր յեկել միենույն Թիֆլիսից մենշևիկների պատվիրակը և այդ մեկ պատվիրակը նույնպես կարողացել եր Մոսկվա հասնել 6 որվա ընթացքում... Իսկ դաշնակցական պատվիրակությունը, չգիտենք ինչու, այդ միենույն ճանապարհը կարողանում ե կտրել 26 որվա ընթացքում: Յեմ այդ՝ չնայած նրան, վոր խորհրդային կառավարությունը հեռագրական առանձին կարգադրությամբ պարտադրել եր առանձին արագընթաց գնացքով ճանապարհել Հայաստանի պատվիրակներին:

Ինչո՞ւմ ե խնդիրը:

Անշուշտ պատճառները շատ են:

Զառաֆյանը կանգնում ե Վլադիկավկազում իր «կորած կնոջը» գտնելու համար: Մնացած պատվիրակներն ել սպասում են նրան 10—12 որ Վլադիկավկազում: Այդպես եր բացատրում Մոսկվայում ինքը Զառաֆյանը և նրա հետ միասին «պատվիրակություն» իր ուշացումը:

Հ. Տերտերյանը այցելում է Նոր-Նախիջևանում իր ազգականներին: Ձար լեզուների ասելով՝ նա մի քանի որ ուշանում է, վորպեսզի կարողանա «պարենավորում», «փախլավա», «սուջուխ» և այլ նման բաներ տանել սոված Մոսկվա: Նրա ընկերներն ել սպասում են նրան, վորովհետև խորապես համոզված եյին, վոր բայլընկյան Մոսկվայում բան չեն գտնի ուտելու:

Յեվ անա այդպես ել ճանապարհորդում է այդ քրիզինալ պատվիրակությունը:

Ձալեշտական ե, անհավատալի յե այս բոլորը, բայց և այնպես փաստ է դա, «նախըրյան դիվանագիտությունը» հատուկ ակնհայտնի փաստ:

Անշուշտ այդ բոլորը չեր լինի, յեթե միայն պատվիրակությունն ուղևորվեր ուժեղ համոզումով և նպատակ ունենար իրապես «համաձայնություն» գալու Մոսկվայի հետ: Յեթե այդ ցանկությունը լիներ, վոչ Ձառաֆյանը կը վազեր իր անհայտ կնոջ յետեից և վոչ ել Տերտերյանը կը զբաղվեր սուջուխի և փախլավայի պատրաստությամբ...

Սակայն հենց այդ համոզումն եր բացակայում:

Պատվիրակությունն սկզբից արդեն վորոշել եր ձգձգել բանակցությունները, ժամանակ շահել յեվ վորքան կարելի յե դանդաղ շարժվել մինչ այն մոմենտը, յերը «բարեսիրտ» Անգլիան կարող կը լիներ վորեկ վճռական պատասխան տալ Հայաստանի աղերսագին դիմումներին:

Իսկ ինչո՞ւ յեր այդպես անում դաշնակցական կառավարությունը... Կանգ առնենք մի փոքր ել այդ կողմի վրա:

ՆՈՅԵՄԱԵՐԻ 29-ը ՅԵՎ ԴԵԿՏԵՄԱԵՐԻ 2-ը

(Փաստեր և եջեր անցյալից)

Դաշնակցականներից շատերն աշխատում են ներկայումս ապացուցել, վոր նրանք յերբեք թշնամական դիրք չեն ունեցել Խորհրդային հանրապետություն նկատմամբ, և վոր այդ փաստի ամենանկատելի նշաններից մեկը պիտի համարվի դեկտեմբեր 2-ին կայացած «համաձայնությունը» մեծամասնականների և դաշնակցականների միջև:

Յես ավելորդ չեմ համարում կանգ առնել մի փոքր ավելի յերկար այդ «պատմություն» վրա: Կավ թե վատ, կովկասյան ժողովուրդների պատմության մեջ այդ եջը գրավում է առանձին տեղ թեկուզ հենց նրանով, վոր ամենացայտուն կերպով բնորոշում է նացիոնալիզմի յերկերսանի բնույթը:

1.

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՍՏՐԱՏԵԳԻԱՆ 1920-ին

Ինչպես ասացի, դաշնակցականների կողմից Մոսկվա ուղարկված «խաղաղասիրական» պատգամավորությունը դիտավորությամբ դանդաղ կերպով եր առաջ շարժվում, վորպեսզի հնարավորություն տա դաշնակցական կառավարիչներին ավելի «աջող» պայմաններ դուրս կորզել Հայաստանին «հովանավորող» իմպերիալիստներից:

Այդպիսով դաշնակցական կառավարութեան պատվիրակութիւնը հետապնդել ե զուտ ստրատեգիքական նպատակներ: Դաշնակցութիւնը ցանկացել ե խաբել «Խորհրդային հանրապետութեան» վարիչներին, ժամանակ շահել ե ծածկել իր իսկական ե ավանտյուրիստական ձեռնարկութիւնները:

Ամենքի համար պարզ ե, վոր յերբ մեկը «խաղաղասիրութեան» անունից հայտարարութիւններ ե անում, նա պետք ե ամենից առաջ նկատելի յերաշխիքներ տա հենց այդ ուղղութեամբ: Ներկա պարագայում պատահում ե հակառակը:

Դաշնակցական պատվիրակութիւնը Մոսկվա յե ուղարկվում, իսկ դաշնակցական կառավարութիւնը գրեթե անմիջապէս հենց դրանից հետո իր սեփական ինիցիատիվով պատերազմ ե սկսում մի կողմից քեմալական թշուրքիայի, իսկ մյուս կողմից ել Աղբորբեյշանի դեմ: Առաջին պատերազմը նա «արդարացնում» ե Ուլթիի ածխահանքերի գրավման անհրաժեշտութեամբ, իսկ յերկրորդի դեմ ել կռւում ե «Ղարս-բաղի ազատագրման» նպատակով: Այդպէս ել պարզ ասում ե Վրացյանը, կարծես թե անպատճառ ամեն մեկը, վոր ցանկանում ե ածուխ ձեռք բերել, պետք ե անխուսափելիորեն պատերազմի դիմել:

Յերկու այդ դեպքերի առանձին բնույթը ավելի ես պարզվում ե, յերբ մենք հաշվի յենք առնում այն, վոր դաշնակցականների յետե կանգնած եր այն ժամանակ անգլիական իմպերիալիզմը, վորն իր յերկու այդ ձեռնարկութիւններով մի կողմից հրահրում եր պատերազմը Հայաստանի ե հարեան ժողովուրդներին միջև, իսկ մյուս կողմից ել նոր բարդութիւններ

եր ստեղծում Բագվում խմբված Կարմիր բանակի համար:

Հայ տնտեսութեան ե խելառ ազգայնականներն իրենց «ազգային քաղաքականութիւնը» վարում եյին փաստորեն անգլիական զինվորական շտաբից թելադրված հրահանգների համաձայն ե տգիտորեն յերեակայում եյին, թե «փրկում» են հայ ժողովուրդը այդպիսի ձեռնարկներով:

Սակայն հետեանքները յեկան պարզելու ճշմարտութիւնը:

Յերկու Ֆրոնտների վրա յել Դաշնակցութիւնը պարտվում ե ջախջախվում ե շարաշար կերպով: Յեվ յերբ այդպիսի ջարդված վիճակում դիմում ե ոգնութեան համար Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գնդապետ Ստոկսին, ստանում ե վերջինից ամենասառը պատասխան: Ստոկսը, ինչպէս հայտնի յե, առաջարկում ե հայերին «սեփական միջոցներով» իրենց ճարը տեսնել:

Միմիայն մի անգամ են դաշնակցականներին ոգնութեան գալիս անգլիացիները: Դա լինում ե մայիսյան դեպքերի ժամանակ: Յերբ անգլիական իմպերիալիզմը տեսնում ե ե համոզվում, վոր դաշնակցականները իրոք կոտորում են հեղափոխականներին, նա զգացված իր արեւելյան լակեյների յեռանդից՝ 40,000 հրացան ե հատկացնում Հայաստանին: Ըստ յերեույթին անգլիական կառավարութեան այդ «շնորհը» չափազանց մեծ տպավորութիւն ե թողել՝ դաշնակցականների վրա, վորովհետեւ մինչեւ այժմ ել բոստոնաբնակ Չիլինգարովը առանձին «ախ»-ով ե հիշում այդ հրացանների մասին ե նույնիսկ հանդիմանում ե

«ընկերներին» նրա համար, վոր նրանք չեն կարողացել ժամանակին գնահատել իմպերիալիզմի բարյացակամ վերաբերմունքը:

Ինչևիցե՝ Փաստն այն է, վոր Հայաստանին դեպի կռիվ և պատերազմ հրահրող Անգլիան կտրական կերպով մի կողմն է քաշվում և կարծես դրանով արդեն թելադրում է նրան «խելքի գալ»:

Ի՞նչ է պատահում դրանից հետո:

Հետևենք փաստերին:

2.

Ութիի ԱԾՈՒԽԸ ՅԵՎ ԽԱՂԱՂԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ութիի «հարձակումը», ինչպես ասացինք, կազմակերպվում է ճիշտ «բանակցությունների» ընթացքում: Ամենքին հայտնի յեր այն, վոր գրեթե միաժամանակ դաշնակցական դելեգացիայի հետ Մոսկվա յեր ուղարկվել նաև քեմալական դելեգացիան և վոր Հայաստանի հետագա վիճակը կախված էր նրանից, թե վորքան շուտ կը կարողանան Հայաստանը և Թյուրքիան վորոշ համաձայնության գալ Խորհրդային Ռուսիայի միջնորդությամբ: Ակներև է այն, վոր յեթե դաշնակցականներն իր ժամանակ ընդունակ լինեյին հասկանալու իրերի իսկական դրությունը, չեր լինի վոչ «Ութիի» բռնագրավումը, վոչ Ղարաբաղի աղետը և վոչ էլ Հայաստանի հետագա ավերը: Սակայն, յեթե նրանք ընդունակ լինեյին հասկանալու այդ, իհարկե, նրանք չեյին լինի և հայ բուրժուազիայի իղեկողներ:

Վողջ խնդիրը հենց դրանումն է:

Ութիի «հարձակումը» շլացնում և վողեւորում է դաշնակցականներին: «Հառաջ»-ը մի քանի յերկարաշունչ հողվածներ և նվիրում Ութիի «հարստությունների» և առանձնապես ամիսհանքերի նկարագրությանը: Մի քանի ընկերներ զանազան դիտողություններ են անում, իսկ կառավարությունը հիացած անսպասելի «հաղթանակից»՝ հուր և կրակ է նետում «թուլամորթ» հակառակորդի հասցեյին:

Յեվ ահա ճիշտ այդ, որերին, 1920 թ. հունիսի 24-ին, Թուրքիայի Մեծ Ազգային Ժողովի արտաքին գործերի կոմիտար Բեքիր Սամին դիմում է Հայաստանի կառավարության արտաքին գործ. նախարարության առանձին հեռագրով, ուր կանգնելով Ութիի Փրոնտի շրջանում կատարվող հարձակումների վրա՝ առաջարկում է կանգնեցնել արշավանքը: «Մի քանի որից ի վեր Ութիի իսլամ ժողովրդի հանդեպ Ձեր կանոնավոր գործատների կողմից շարունակվող պատերազմական գործողությունների մասին մեր արևելյան ճակատի հրամանատար փաշայի կողմից յերեք որ առաջ Ձեր վիրավորական ուժերի հրամանատարության տրված բարեկամական ծանուցագիրը, պատերազմական գործողությունները անմիջապես դադարեցնելու մասին, մինչև այժմ առանց պատասխանի յե մնացել և ընդհակառակն յերեկվանից ի վեր Ութիի վրա հարձակումը ավելի շատացած և սաստկացած է: Մեր ազգը իր ամբողջ ուժով փափագում է բարեկամական հարաբերություններ պահել հայ ցեղի հետ, հայկական շահերը թյուրքականի հետ անհամադրատախան չեն, ընդհանառակն՝ կարելի յե համաձայնեցնել և ավելի սերտ

դարձնել»։ Այս դառնալով անգլիացիների նենգ և յերկերեսանի քաղաքականությանը, Բեքիր Սամին ավելացնում է. «Ձեր պատգամավորությունը Մուսկովյում ռուս սովետական կառավարության հետ բանակցություններ և վարում, մենք ել ռուս սովետական իշխանության հետ քաղաքական հարաբերությունների ձեռնարկած լինելով՝ խաղաղորեն պատերազմին վերջ տալու կաշխատենք միասնաբար, ուստի Ձեր հարձակումը բացարձակապես զարմանալի չէ և ցավալի մի յերևույթ»։ (Յերկու այդ պարբերություններն ել քաղում ենք այն վավերագրից, վոր գտնվում է դաշնակցական կառավարության նախկին գլխի գործերում)։

1920 թվի հուլիսի 8-ին միենույն Բեքիր Սամին դիմում է նոր գրությամբ Հայաստանի կառավարության։ Այս անգամ հիշելով հուլիս 2-ին կատարված հարձակման դեպքը, նա ժխտում է այն, վոր դրական «շարժումները տեղի չեն ունեցել մուսուլման ազգաբնակչության խնդրանք» (այդպես եր հիմնավորել իր արշավը դաշնակցական կառավարությունը) և ավելացնում՝ «Ինչպես վոր առաջին գրությամբ ել հայտնել եմ, մեր կառավարությունը և թուրք ազգը հայ կառավարության և հայ ժողովրդին թշնամի չեն և ցանկանում են գտնել մի կետ փոխադարձ շահերը ապահովելու համար»։ Այս հիշելով Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը, Բեքիր Սամին նորից առաջարկում է «զորամասերը յետ քաշել» (քաղվածքը միենույն գլխից)։

Այդ դիպլոմատիկական գրությանը Հայաստանի կառավարության անունից 1920 թ. հուլիսի 28-ին պա-

տասխանում է Հայաստանի կառավարության «արտաքին գործերի քարտուղար Տեր-Հակոբյանը» (գրություն № 4515)։ Այդ գրության մեջ շեշտվում է նախ այն, վոր Հայաստանի կառավարությունը «չի ձանաչում այդ պայմանագրերը», վորովհետև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը «չի ստորագրվել Հայաստանի կառավարության կողմից», իսկ «Բաթումի դաշնագիրը յերկու կողմերի պարլամենտներից չի հաստատված» և «վոչ մի իրավական ուժ չի կարող ունենալ Հայաստանի համար»։ Այս Տեր-Հակոբյանը ավելացնում է՝ «Հենված յուրաքանչյուր ազգի այս որինավոր իրավունքների վրա, հայ ազգը բնակաբար չի կարող հրաժարվել Տաճկաստանի հայկական նահանգների վրա ունեցած իր անվիճելի իրավունքներից, վորոնց սահմանները համաձայն դաշնակից պետությանց կողմից այժմ Տաճկաստանին հանձնված հաշտության դաշնագրի պիտի վորոշվեն Գերագույն Իրավախորհրդի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի կողմից»։

Խոսքը, ինչպես տեսնում ենք, վերստին ծրագրի մասին է, վորի վրա և հենվելով՝ հիմնավորում է Հայաստանի կառավարության արտաքին գործերի քարտուղարը «Ոլթի բռնագրավումը»։

Մենք բերում ենք վավերագրերն իրենց իսկությամբ։ Ամենևին նպատակ չունենք վորև լուսաբանություն տալու։ Մեզ համար տիներե է այն, վոր յերկու կողմերի հիմնավորումներն ել բավական խախտ են և առաձգական։

Սակայն մի բան կը կամենայինք շեշտել։ Այդ տյն է, վոր դաշնակցական կառավարությունը բավա-

կան յերկար ժամանակ վոչինչ չե՛ր ձեռնարկել Վիլսոնյան Հայաստանի իրականացման համար—համենայն դեպս նա բավական մեծ համբերութեամբ բավարարվել է զիվանագիտական ձեռնարկություններով մինչև մեկ վորոշ մոմենտը—մինչև այն մոմենտը, յերբ կարուկ հրահանգ է ստացվել ռազմական գործողությունների անհրաժեշտութեան մասին Անգլիայից:

Յեւ իր այդ ձեռնարկութեանը նա սկսում է հակառակորդին խաբելու նպատակով գրեթե միաժամանակ «խաղաղասիրական» բանակցությունների հետ: Դա չափազանց պարզ էր բոլոր այն ուժերի համար, վորոնք այս կամ այն չափով գործ ունեյին Հայաստանի հանրապետութեան հետ:

Ինչպիսիք էր բացատրվում այդ բոլորը:

Անշուշտ միմիայն նրանով, վոր դաշնակցական կառավարութեանը իր բոլոր հույսերը կապուծ էր իմպերիալիզմի հաղթանակի հետ:

Նա սկզբից մինչև վերջ պաշտպանում էր իմպերիալիզմի քաղաքականութեանը Մոտավոր Արևելքում և վոչ մի կերպ չե՛ր ցանկանում գեթ ամենաչնչին կետում համաձայնութեան գալ Խորհրդային իշխանութեան հետ:

Դրանով էլ բացատրվում էր, անշուշտ, դաշնակցական կառավարութեան արտասովոր սանձարձակութեանը Հայաստանում, նրա արյունարբու վարքը, նրա վայրենի գործերակերպը գլուղացիական մասսաների նկատմամբ, բռնի միջոցները կոմունիստների և հեղափոխականների հանդեպ: Շատ հեռուն չգնալու համար բավական է հիշել միմիայն այն, վոր Ոհանջանյանի կառավարութեանը Հայաստանի հեղափոխական

շարժումը գլխատելու համար դուրս է հանում դադատադողի կերպով բանտից Ալլանվերդյանին և մյուս կոմունիստներին, սպանել և տալիս նրանց ճանապարհին և սպա ցինիկաբար հայտնում Ջիշերինին, վոր իրեն անհայտ է ուր են կորել կոմունիստները: Բանդիտներին և մեծ ճանապարհների վրա գործող թալանչի ավազակներին հատուկ այդ քաղաքականութեամբ հայ բուժուղիայի ռազմական կազմակերպութեանը ցանկանում էր մի կողմից խեղդել հեղափոխական շարկանում էր մի կողմից խեղդել հեղափոխական շարժումը յերկրում, իսկ մյուս կողմից էլ նոր «շնորհներ» սառնալ Լոնդոնի և Պարիզի բանկիր-վաճառականներից:

Այն, վոր այդ բոլորը այդպես էր—ցույց է տալիս շատ պարզ և այն որերի դաշնակցական մասնուր:

Նույնիսկ ամենածանր որերին և յերկրի որհասական քայքայման պահուն դաշնակցական կառավարութեանը չի կորցնում իր հավատը գեպի իմպերիալիզմը, չի հրաժարվում իր խելակորույս քաղաքականութեանից և առանձին համառութեամբ շարունակում և ընթանալ իր մշտական ավանաշուրթատական ուղիով: «Հառաջ»-ում 1920-ին գետեղված դաշնակցական դիմում: «Հառաջ»-ում 1920-ին գետեղված դաշնակցական դիմում խորհրդային տեղեկագրերը բոլորն էլ կարծես դիտավորյալ կերպով ամենամուսյլ գուցեներով եյին նկարագրում Խորհրդային Հանրապետութեան կացութեանը և միաժամանակ միջոցառած այդ պատկերներին հակադրում էյին անդադար հաղթանակող և առաջ շարժվող «լուսավոր» իմպերիալիզմի իդեալականացրած նկարը: Դա քաղաքական ագիտացիայի յեւ բարոյական ազդեցութեան մի միջոց էր, վոր առանց հետևանքի չե՛ր

տարկ ժամավաճառութեամբ: Խորհրդային կառավարութիւնը ուղարկում է Հայաստան իր պաշտօնական ներկայացուցչին, Լեգրանին, և առաջարկում որ առաջ վերջ տալ պատերազմական գործողութիւններին և Խորհրդային իշխանութեան միջնորդութեամբ լուծել վիճելի խնդիրները Թյուրքիայի և Ադրբեյջանի հետ:

Ինչպես հայտնի չէ, Լեգրանը բավական յերկար ժամանակ մնում է Թիֆլիսում շնորհիվ այն բանի, վոր դաշնակցական կառավարութիւնը հրաժարվում էր նրան «ընդունել»:

Հոկտեմբերի 11-ին միայն Լեգրանը մտնում է Յերևան: Նրան ներկայանում է բանակցութիւնների համար Մոսկվա ուղարկված միևնույն դելեգացիան: Դրանով դաշնակցական կառավարութիւնը նորից հաստատում էր միայն այն, վոր ինքը տրամադիր չէ լուրջ բովանդակութիւն մտցնել բանակցութիւնների մեջ: Յեթե այդպես չլինէր, թեկուզ հենց հասարակ դիվանագիտական տակտի համար նա պետք է ընտրեր վոչ թե Շանթի և Զառաֆյանի. նման անհարակ մարդկանց, այլ խաղաղութեան իսկական կողմնակիցներին:

Լեգրանի առաջարկը Խորհրդային իշխանութեան միջնորդութեան մասին ընդունվում է բավական անուրոշ կերպով: Իսկ վերջնական պատասխանը դաշնակցականների կողմից նորից հետաձգվում է, վորից ոգտրվում է, ի հարկե, քեմալական բանակը, վորը աստիճանաբար առաջ է շարժվում: Ներկայումս դաշնակցականներից շատերը տարակուսում են, թե ինչու Խորհրդային իշխանութիւնը իր ժամանակ ոգնութեան ձեռք չի մեկնել Հայաստանին:

Պատասխանը շատ պարզ է:

Հայաստանը իմպերիալիզմին էր ծառայում և սպառավորում այդ ժամանակ: Չիլինդարյանի ձառից է դաշնակցականների ընդհանուր գործելակերպից շատ վորոշ յերևում էր, վոր նրանք նկատում են Հայաստանը վորպես անգլիական ամրոց և հենց միևնույն Անգլիայի ոգնութեամբ էլ մտադրվում են ամրացնել անգլիական իմպերիալիզմի գերիշխանութիւնը, նոր հարվածներ հասցնել Խորհրդային իշխանութեան և, վերահաստատելով մուսավաթականների իշխանութիւնը Ադրբեյջանում, խլել նավթային աղբյուրները Խորհրդային հանրապետութեան աշխատավորութիւնից:

Այդպիսի պարագաներում Խորհրդային Ռուսիային մնում էր միայն մեկ յեղք, — համոզել դաշնակցականներին հրաժարվել իրենց խելառ քաղաքականութիւնից և հրաժարվել արեւելյան ժանդարմի դերից:

Դժվար չէր այդ առաջարկը ամրացնել վորոշ ուղեւորական ուժերի ներգործոն ազդեցութեամբ:

Բայց Խորհրդային իշխանութիւնը այդ միջոցին չէր դիմում վոչ թե նրա համար, վոր չէր կարող, այլ բացառապես քաղաքական վորոշ նկատառումով: Նա չէր ցանկանում տեղիք տալ Հայաստանի աշխատավորութեան կարծեւ, վոր ինքը ցանկանում է վորեն կերպ «սովետականացման» յենթարկել Հայաստանը:

Դաշնակցական մամուլն իր բարոյալքվող շարքերը ամրացնելու և իր դիրքը ամրացնելու նպատակով անգաղար զանազան պրովակացիաներ էր անում այդ մասին: Յեւ հենց դրա համար էլ Խորհրդային

կառավարութիւնը գործադրում էր բաժնական յերկար ժամանակ խոսքի և համոզումի մեթոդը այնտեղ, ուր անհրաժեշտ էր (ինչպես ցույց են տալիս հետագա անցքերը) ուժ և 'բռնութիւն: Գուցե և Հայաստանի աշխատավորութիւնը շահվեր այդ «բռնութիւնից» և ժամանակին գործադրած այդ ուժի շնորհիվ չկորցնէր ավելորդ վայրեր և ավելորդ մարդկային զոհեր:

Այսօր կարելի չէ այդ ասել, քանի վոր պատմութեան տրամաբանութիւնը ինքը ապացուցել է դաշնակցական գործիչներէ կատարյալ ապիկարութիւնը և հանցանքը հայ ժողովրդի հանդեպ:

4.

ՆՈՅՆՄԲԵՐԻ 29-ը ՅԵՎ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 2-ը

Դաշնակցականներին հայտնի չէր և այն, վոր քեմալականները բանակցութիւններ են վարում և Անգլիայի հետ: ՅեՎ ի հարկէ, զբաղուել բացատրւում էր նրանց չափազանց այլամերժ դիրքը խորհրդային կառավարութեան նկատմամբ: Վոչ մի պարտութիւն և ժողովրդական զոհերի վոչ մեկ կորուստ նրանց չէր հուսահատեցնում, վորովհետեւ կառավարութիւնը ամբողջովին կանգնած էր անգլիական որիյինտացիայի վրա և խորապես համոզւած էր նրանում, վոր Անգլիան այս կամ այն կերպ պիտի վարձատրի իր սպասւորին և պարտադրեւ թշուրքիային բավարարել դաշնակցականների բոլոր պահանջները:

Ահա այդ հաժաան էլ ներշնչում է Հայաստանի վարիչներին այն արտասովոր բթամտութիւնը, վոր

այսօր էլ, տարիներ անց, տարորինակ և անբացատրելի չէ թվում միանգամայն:

Դաշնակցական կառավարութիւնը, վորը հրաժարւում էր առաջ նույնիսկ հասարակ պատասխան տալ թուրքիային, հետագայում արդեն այնքան հեռուն և գնում, վոր սկսում է խոսել միանգամայն նոր լեզվով:

Ալեքսանդրապոլ ուղարկւած դաշնակցական պատվիրակութեան նախագահ Սատիսովը քայլ առ քայլ հրաժարւում է Հայաստանի նոր և նոր վայրերից և վերջում, մի շարք խայտառակ դիմումներից և խնդրագրերից հետո, ստորագրում է դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլի տիրահոշակ դաշնապիւրը:

Մինչ այդ պատահում են հետեյալ դեպքերը:

Նոյեմբերի 29-ին Մոսկվայում լուր է ստացւում Սարիգամիշի անկման մասին: Ավելի ևս շուտ այդ լուրը հայտնի չէ դառնում շնորհիվ դաշնակցական զորամասերի կատարյալ լքման և խուճապային փախուստի:

Չափազանց ակներև էր արդեն, վոր դաշնակցական գործեւակերպը մահ է բերում Հայաստանի աշխատավորութեանը:

Իր ժամանակ նախազգալով այդ ախուր հեռանդկարը, Հայաստանի գյուղացիները պարզել էին մաշիսի մեկին ապստամբութեան զրոշը: Այդ ապստամբութեան ճշնունից հետո առժամանակ դադար էր առել հեղափոխական շարժումը:

Սակայն որ ըստ որե սուր կերպարանք ընդունող տնտեսական տագնապը և դաշնակցականների պարտութիւնը բոլոր ֆրանսիներում նորից բորբոքում են կրակը:

Արեքսանդրապոլ ուղարկված Սորհրդային կառավարության ներկայացուցիչ Մզիվանին ևս ստան և ընդունվում դաշնակցականների կողմից: Հաղթողների առաջ սողացող Սատիսվը հրաժարվում և Մզիվանու միջնորդությունից և նույնիսկ հեռագրում և Յերևանում գտնվող կառավարության նախագահին, վոր Մզիվանու միասխան նա (Սատիսվը) համարում և վնասաբեր և իր կողմից առաջարկում և վորքան կարելի չի ձգձգել բանակցությունները Լեզրանի հետ: Յես բերում ևս այստեղ դաշնակցական կառավարության գործերի մեջ գտնվող Սատիսվի իսկական հեռագրի բառացի արտահայտությունը: Ահա այդ հեռագիրը, վոր թվագրված և 1920 թ. սեպտեմբերի 29.— «Սահմանների կոնտրառաջարկը տաճիկների, տաված և այդ հեռագրում, կըստանանք վաղը. մինչև այդ Լեզրանի հետ բանակցությունները, մեր կարծիքով, պետք և հետաձգել: Չեզոք զոնան աշխատեցեք մեր ադմինիստրացիայի միջոցով: Կարա-Բեքիրը բացատրում և, վոր դա կատարվում և իր կամքի հակառակ մեծամասնականների ձեռքով: Մզիվանին դերը այստեղ վնասակար և մեր շահների համար, նա գործում և բացառապես իբրև կուսակցական Հայաստանը սովետացնելու նպատակով: Պարզվեց, վոր վրացիք զազանի դաշն առնեն տաճիկների հետ: Կարա-Բեքիրը հավատացնում և, վոր Բազու չի գնալու: 29 սեպտեմբերի 1921 թ., ժամը 20-ին: № 25. Սատիսյան»:

Այստեղ ամեն բան տաված և պարզ: Յեվ այդ բոլորը այս կամ այն կերպ հասնում ևր Հայաստանի աշխատավորության ականջին:

Յեվ, ի հարկե, զրա համար ել բնական և դառնում միանգամայն այդ աշխատավորության ավելի ակտիվ տարրերի ապստամբությունը յերկիրը անդունդի մեջ նետող վարիչների դեմ:

Նոյեմբերին արդեն խտանում և ապստամբների բանակն այնքան, վոր դաշնակցական կառավարությունը պարտվում և Դիլիջանի և հարակից շրջաններում: Ապստամբ գյուղացիների ձեռներեցությամբ կազմակերպվում և առաջին Սորհրդային կառավարությունը, վոր կոչվում ևր «Հայաստանի Ռազմա-Հեղափոխական կոմիտե»:

Նոյեմբերի 29-ին հրատարակված դեկրետով նոր լիշխանությունը տապալված և հայտարարում դաշնակցական կառավարությունը և կոչ և անում ժողովրդական մասսաներին ամրակուռ շարքերով խմբվել Բոսփորա-գյուղացիական կառավարության շուրջը:

Դա լինում և նոյեմբերի 29-ին:

Դա լինում և, վորպես բնաանհրաժեշտ հետևանք բոլոր նախորդ դեպքերի: Յեվ, ի հարկե, նա նույնքան պարզ և հասկանալի չի և Յերևանում գտնվող վալիչների համար: Սորհրդային լիշխանության ուղիղն նույն նոյեմբերի 29-ին հաղորդել ևր Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը:

Իսկ Հայաստանի ժողովրդական մասսաները ավելի ևս շուտ տեղեկացել և չին այդ մասին առանց հեռագրի հենց տեղում կենդանի սուբհանդակներից: Դրանով ևլ բացատրվում ևր անշուշտ Յերևանի մեջ գործող դաշնակցականների «նոր» լեզուն Լեզրանի հանդեպ:

Դրված լինելով փաստերի առաջ, դրանք զգում եյին, վոր վոչ մի կերպ չեն կարող ազատել իրենց իշխանությունը և վոր Խորհրդային կառավարության ներմուտքը ժամերի հարց է։ Ահա հենց այդ պարագաների ազդեցությամբ ել բացատրվում է դաշնակցական նորածն դիվերսիայի մշակումը։

Լեզրանին և Յերեանի մեծամասնականներին խաբելու համար դաշնակցականները «ձախ» անունն են տալիս Վրացյանին, Դրոշին և մի քանի ուրիշ «գործիչներին» և ապա այդ ձեռով կնքված ել «համաձայնություն են կնքում» նոր «կռալիցիոն կառավարության» մասին։

Դա լինում է ղեկավարների 2-ին, այսինքն այն ժամանակ, յերբ արդեն ուշ եր, յերբ վոչ մեկ ուժ իրավունք չուներ խոսելու Հայաստանի աշխատավորության անունից, և յերբ յերկրի միակ իրավագոր կառավարությունը գալիս եր Յերեանի վրա ապստամբ մասսաների գլուխն անցած։

Իեկտեմբերի 2-ը — դա դաշնակցական կուսակցության հուսահատական այն կետերից մեկն է, վորով նա ձգտում է Ֆալսիֆիկացիայի յենթարկել պատմությունը և կենդանության կանչել Դաշնակցության քայքայվող շարքերը։

Միևնույն ղեկավարների 2-ին Ալեքսանդրապոլից Խառիսյանը գիմում է Դրո—Վրացյանին և հարցնում է նրանց հետագա իր անելիքի մասին։ Ավելի քան պարզ եր դրա պատասխանը, քանի վոր նույնների 29-ին կազմված կառավարության հաստատումից հետո արդեն Խառիսյանը պիտի դադարեցրած համարեր իր

լիազորությունները և Խորհրդային կառավարությանը վերապահեր հետագա բանակցությունները։

Դա գիտեր և Խառիսյանը և Դրո—Վրացյանը։

Սակայն Խառիսյանը շարունակում եր իր բանակցությունները, իսկ Դրո—Վրացյանն ել հաստատում են ինքնակոչ Ալեքսպոլի գլխաւորներին հանցավոր քայլերը և նույնիսկ ղեկտեմբերի 2-ին խրախուսում են նրանց դործել հին, տապալված և ապորինի կառավարության հրահանգների համաձայն։ Այդ խոսակցությունը յերկու դաշնակցական շեֆերի մեջ արձանագրված է առանձին հեռագրի մեջ և գտնվում է դարձյալ դաշնակցական կառավարության միևնույն գլխին գործերում։

Յեւ այդպես ել, Խառիսյանի ձեռնբեցությամբ և Դրո—Վրացյանի հավանությամբ, ղեկտեմբերի 2-ին ստորագրվում է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, այնինչ Յերեանում ել արդեն ղեկտեմբերի 1-ին Դրո—Վրացյանի ձեռնբեցությամբ ստորագրվել եր մեկ ուրիշ պայմանագիր։

Այդ վերջին պայմանագրի ստորագրության փաստը արդեն բացասում եր և՛ Վրացյանի և Խառիսյանի իրավունքները—վորեն նոր ալիս ստորագրելու Հայաստանի անունից։

Վարվելով այդպես և՛ մեկ ձեռքով ստորագրելով պայմանագիր Լեզրանի հետ, իսկ մեկ քանի ժամ հետո մյուս ձեռքով ստորագրելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը—մեռնող Դաշնակցությունը ցանկանում եր վերջին հարվածը տալ հեղափոխությանը, ծանր դրության մեջ դնել նոր կառավարությունը, «հավատարիմ» մնալ մինչև վերջ իմեպերիալիզմին և մեկ վեր-

ջին հենակետ ևս ունենալ զալիք ավանտյուրաների համար:

Սակայն նոյեմբերի 29-ին արթնացած ժողովրդական մասսաները վերջ են տալիս այդ հուլիսներին և և ամրացնելով հեղափոխական կարգերը՝ կառուցում են նոր Հայաստանի հիմնաշենքը:

«ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՈՒՆԸ» ՅԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Վերջերս կովկասահայ բուրժուազիայի ռազմական կազմակերպությունն սկսել է զբաղվել արևելյան ժողովուրդների ազատագրական շարժման քննությունը և վերլուծությունը: «Դաշնակցությունը» կարծես մի վորոշ փորձ է անում վերաքննություն յենթարկելու իր հին տեսակետը: Վերաքննահատական այդ աշխատանքի պրոցեսում նա միաժամանակ ճգնում է ապացուցել, թե մեծամասնականների վերաբերմունքը հիմնովին սխալ լինելով հանդերձ, միանգամայն վնասաբեր է հայ ժողովրդական մասսաների և առանձնապես կորստաբեր աշխատավորական այն զանգվածների համար, վորոնք գտնվում են արևելյան գաղութներում: Այս հանգամանքը զրդում է ինձ քիչ ավելի մանրամասն կանգ առնել շոշափած հարցի վրա: Վորովհետև վորքան էլ «տեղեմիական» է յերևում առաջին հայացքից այս հարցը, այնուամենայնիվ նա այժմեյական խոշորագույն նշանակություն ունի: Նրա լուծման այս կամ այն յեղանակից կախված է նաև հայ աշխատավորության հետագա վարքագիծը Մոտավոր Արևելքի յերկրներում:

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍԻ ԴԱՇՆԱԿՅԱԿԱՆ ՆՈՐ «ՓԻԼԻՍՈՓԱ- ՅՈՒԹՅԱՆ» ՄԱՍԻՆ

Առաջինը դաշնակցականների մեջ Վրացյանն է, վոր փորձում է յուրորինակ ձևով հիմնավորել Դաշնակցության «նոր» գործելակերպը: Պատասխանելով մեծամասնականների քննադատությանը, նա պնդում է, վոր դաշնակցականները յերեքը դեմ չեն յեղել արևելյան ժողովուրդների ազատագրական շարժմանը և վոր նրանց քարոզած գործելակերպն է յեղել թե անցյալում և թե այժմ կատարյալ «չեզոքություն» կոչող յերկու կողմերի նկատմամբ: Իրավացի գտնելով արևելեյան ժողովուրդների «դատը», Դաշնակցությունը քարոզում է այնուամենայնիվ «չեզոքություն», վորովհետև չի ցանկանում գայրացնել արևմտյան իմպերիալիստներին և ավելորդ արկածախնդրության մեջ նետել արտասահմանյան հայ աշխատավորությունը: Վրացյանը հավատացնում է, վոր արդեն «չեզոք» այդ գործելակերպով հայ աշխատավորությունը վորոշ կերպով կը ցուցադրի իր համակրական վերաբերմունքը դեպի արևելյան ժողովուրդների դատը և լիովին կապահովի Արևելքում ապրող աշխատավորական զանգվածների խաղաղ գոյավիճակը:

Ապա, հիմնվելով հենց այդ կետի վրա, Ս. Վրացյանը կոչ է անում արևմտահայերին լինել զգուշ և վոչ մի պարագայում չենթարկվել հայ բայռնիկների «ազգակործան» պրոպագանդային:

Լրացնելով Սիմ. Վրացյանի խոսքերը, դաշնակցական «Հայրենիք»-ի մի ուրիշ հրապարակախոս շեշ-

տում է, վոր «մեր (այսինքն՝ արտասահմանյան ազգայնականների) մամուլը և մարմինները, բացառությամբ բոլշևիկների, կը հանձնարարեն չեզոքություն», վորովհետև... «մենք ժամանակավոր հյուրեր չենք, ոտար տարր, հետևարար վոչ պարտականություն, վոչ ալ իրավունք ունինք խառնվելու անոնց ներքին գործերուն և պայքարներուն» («Հայրենիք» 1925, № 4147 թ. «Արևելքի զարթոնքը և մեր դիրքը»): «Չեզոքությունը» անհրաժեշտ է նաև այն պատճառով, վոր «մենք շահ» ալ չունինք նման միջամտութիւն մը, վոչ իսկ մեկ հատիկ ավելորդ կյանք գոհելու ոտար պայքարի մը համար, վորչափ և անոր հանդեպ համակրական վերաբերմունք ունենանք մենք»: Դրա համար էլ «Հայրենիք»-ի «զգուշ» սարտոնդը կարծում է, վոր «պարզ արկածախնդրութիւն տարրեր բնույթ մը չունի հայ բոլշևիկներու անտեղի միջամտութիւնն այդ պայքարներու մեջ»: «Անոնք, շարունակում է միևնույն հողվածագիրը, կը մոռանան, վոր ոտար պետության մը գործակալներու դերը ստանձնելով յեզրուակական զաղութներու մեջ, մեծապես կը վնասեն հայ աշխատավորության շահերուն»:

Մի ուրիշ տեղ «Հայրենիք»-ն ավելի կտրուկ կերպով արտահայտվելով ասում է, վոր «արտասահմանի հայ հասարակությունը պարտավոր է միացնել իր ուժերը՝ վերջ դնելու համար բոլշևիկներու դավադրական գործունեւթյան, վոր կը սպառնա վտանգել հայ տարազիր զանգվածներու դիրքն ոտար յերկրներու մեջ: Պարսկաստանի, Սյուրիայի, Հունաստանի, Ռումանիայի, Պուլկարիայի և Թրանսիլիայի մեջ մասնաժողովուրդական հայ բոլշևիկներու զրգուիչ ու խառնակիչ

գործերը միշտ ավելի կը գրավեն տեղական կառավար-
թյուններու ուղղորդութիւնը, տեղի տալով ձերբակա-
լություններու և հալածանքներու, վորոնց հետեանքով
հաճախ կը տուժեն վոչ միայն Մոսկվայի «կարմիր»
հայ գործակալները, այլ և առհասարակ բոլոր հայերը»
(«Հայրենիք» № 4144): Կարծում եմ, բավական են
ցիտատները: Դիտավորութեամբ յետ քննորոշում եմ
դաշնակցան «իմաստասիրութիւնը» հենց իրենց,
դաշնակցական հրապարակախոսների խոսքերով, վոր-
պէսպէս նրանց վողջ տեսակետը լինի ավելի պարզ ու
վորոշ:

Ինչպէս տեսնում ենք ընդամենը կտորներէից, իր
ավանտյուրիզմով և ահապառ «քյալլագոյութիւն-
ներով» (ինչպէս կասեր զարաբաղցի շինականը) «Դաշ-
նակցութիւնը» գտնել ե մի ակնթարթ, հենց այսօր
և հենց այժմ «զգուշ», «խելոք» և «չեղոք»... Կարծես
կախարդական գովազանի հարվածով նա «խելոքացել»
ե այնքան, վոր «զգուշութեան» քարոզ ե կարդում և
նույնիսկ անորոշ կերպով ինչ վոր ակնարկներ ե նե-
տում «Դաշնակցութեան» «համակրական վերաբեր-
մունքի» մասին արեւելյան ժողովուրդների հանգեպ:
Առաջին հարցը, վոր ինքնըստինքյան ծագում ե, այդ
այն ե, թե վորքան մոտ ե իրականութեան վերջին
հայտարարութիւնը և վորչաւի իրավացի յետ այն, վոր
«Դաշնակցութեան» կողմից առաջադրված «չեղոքու-
թեան» պատճիռմն իրապէս ցուցանիչ ե «չեղոքու-
թեան», այլ վոչ ընդարկված քաղաքական դավաճա-
նութեան:

Այս ե վողջ խնդիրը: Կանգ առնենք թե առաջին
և թե յերկրորդ կետի վրա:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ԱՆՅՅԱԼԻ ՄԱՍԻՆ

Սկսենք դրանից, վորովհետեւ «պատմութիւնը»
ինչպէս միշտ, այս անգամ ել շատ բան ե պարզում և
այսպէս թե այնպէս տալիս ե այն բանալին, վորով
մենք կարող ենք լուծել այսօրվա պրոբլեմները:

Այդ «պատմութիւնը» համեմայն դեպս մի բան
ապացուցում ե շատ պարզ և վորոշ: Նա հաստատում
ե նախ և առաջ ամենքին հայտնի այն փաստը, վոր
դեռ մի հինգ տարի առաջ արեւելյան բոլոր հայ դա-
շութներն յեղել են բացառապէս հայ ազգայնական-
ների ազդեցութեան ներքո և բոլշևիկական պրոպա-
գանդային նպատակով վոչ մեկ հատված կամ նույնիսկ
անհատ չեն ունեցել իրենց միջավայրում: Բոլշևիկներն
հանդես են յեկել միմիայն վերջին յերեք տարվա ըն-
թացքում և այն ել մի քանի վայրերում: Այսօր ել
նրանք, շնորհիվ իմպերիալիստական վոստիկանութեան
հալածանքների և հայ մատակերական-ֆաշիստների,
գաղութներում փոքրաթիվ գաղտնի կազմակերպու-
թյուններ են հանդիսանում:

Ահա հենց դեռ համար ել բոլոր այն դեպքերի
համար, վորոնք մինչեւ այժմ կատարվել են Արեւելքում,
պատասխանատու յեն հայկական այն կուսակցու-
թյունները, վորոնք իշխել յեւ գործել են գաղութա-
հայ միջավայրում, բոլորը—բացի բոլշևիկներից: Յեւ
այն միջավայրում, բոլորը—բացի բոլշևիկներից: Յեւ
դրանց մեջ խոշորագույն դերը պատկանում ե դաշ-
նակցականներին և առավելաբար նրան, վորովհետեւ գա-
ղութահայ աշխատավորութիւնը միշտ դեկավար-

վել և առաջին հերթին հենց այդ կուսակցությունների հրահանգներով և ցուցումներով:

Այժմ հարց և ծագում—ի՞նչ են արել այդ կուսակցությունները, ի՞նչ են քարոզել և ի՞նչպես են ամրացրել հայ և արևելյան ժողովուրդների համաշխարհային կուսակցությունը:

Այդ հարցերի պատասխանը տալու համար շատ բան պետք է: Թերթեցեք միայն հայ ազգայնականների թերթերը և գրականությունը, և դուք կը նկատեք մի եյական գիծ՝ ավելի քան վորոշ: Այդ՝ արհամարհական առանձին վերաբերմունքն է դեպի արևելյան ժողովուրդները և ստորաքարշ քաղաքականությունը կապիտալիստական Արևմուտքի նկատմամբ: Արևելյան բոլոր ժողովուրդներն էլ մեր ազգայնական գրականության մեջ նկարվել են արհամարհական ներկերով—ճիշտ այնպես, ինչպես նկարում է իմպերիալիստական մամուլը «վայրենի» աֆրիկացիների կամ ասիացիների կյանքը:

Յեվ այդ մտայնությունը տարերայնորեն իշխել և վողջ հայ իրականության մեջ և պայմանավորել է նաև հայ աշխատավորության վորոշ զանգվածների դիրքն ու քաղաքականությունը արևելյան ժողովուրդների հանդեպ: «Յեվրոպայի թերթերը» և այդ յեվրոպայի թերթերի հետ կապված՝ կապիտալիստական Արևմուտքի վողջագուրումը և ջատագովությունը յեղի էլ և հայ հասարակության գլխավոր և միակ ուղին մոտավոր անցյալում: Դրա արձագանքը կարելի է տեսնել թե՛ մեր գրականության և թե՛ հրապարակախոսության մեջ: Նույնիսկ այնպիսի մի դիսցիպլին, վորպիսին և «հայագիտությունը», չի կարողացել ազատ

մնալ համատարած «ազգային» այդ մտայնության ազդեցությունից: Հայ «հայագետների» բոլոր աշխատանքներն էլ միշտ ձգտել են հաստատել ու ապացուցել հայերի կապն Արևմուտքի ու Յեվրոպայի հետ և շեշտել Արևմտյան Յեվրոպային ծառայող՝ «հայություն» ցիվիլիզատորական միասխան Արևելքում: Առանձին այն թշնամանքը, վոր մինչև այժմ էլ ցուցադրվում է հայկական ծագում ունեցող բոլոր հայագետների կողմից պրոֆ. Մառի հարեթական թեորիայի նկատմամբ, թերևս տրագիցիոն «յեվրոպայի թերթեր» արդյունքներից մեկն է*): Հայ քաղքենի մտավորականի համար չափազանց ծանր է հաշտվել այն մտքի հետ, վոր նրա լեզուն «արիական-հնդեւրոպական», «առաջին կարգի» լեզվական խմբից կտրվում է և կապվում «յերկրորդ կարգի» (նրա կարծիքով) ժողովուրդների լեզվական խմբակցությունների հետ:

Միևնույն այդ կույր յեվրոպայի թերթերի արդյունք է այն, վոր մենք մինչև այժմ էլ շատ քիչ ենք ծանոթ մեր հարևան արևելյան ժողովուրդների կյանքին և մշակույթին: Յեվրոպական վո՛չ միայն առաջնակարգ, այլև յերկրորդական և յերրորդական հեղինակներ հայտնի յեն մեզ բազմաթիվ թարգմանու-

* ՄԱՆՈՒ. Այդ հանգամանքը ընդգծել է և ինքը պրոֆ. Մառը: «Հարեթական կովիտում, ասում է նա, հարեթագիտան ընդհանրվել է կովկասյան կուլտուրական ազդեցությունների նախկին եմոցիաների հետ»: Դրա համար էլ Մառն այս աստիճանում էլ անհրաժեշտ է համարում, վորպեսզի նորից թարմ աշխարհայեցողությունը, կատարելապես ու անհրաժեշտական էլիմինատ ծովեն, անհրաժեշտ «վարից» («Известия Академии Матер. Культуры», Ленинград, 1925 г., III, № 287:

թյուններով, այն ինչ նորագույն արար՝ տաճկական, թյուրք կամ պարսկական գրականությունից մեզ մոտ վոչինչ չի թարգմանված: Արևելքի մասին մենք մինչև այժմ ել դատում ենք Հաֆիզի, Սաադի, Ռամա Խայամի, Ռումիի յերկերի հիման վրա, այն ինչ նոր Արևելքը*) մինչև այժմ ել մնում ե կատարելապես անհայտ և անծանոթ: Յես չեմ խոսում այստեղ այն բացահայտ թրքառաջուկության կամ ավելի ճիշտ՝ մուսուլմանառաջուկության մասին, վոր սնուցվել և տարածվել ե մեզ մոտ հայ ազգայնականների և հոգևորականների ջանքերով: Ազգային առելուության իմաստասիրության և կրոնա-քրիստոնեյական «կուլտուրայի» գաղափարները բացարձակ կերպով նետվում եյին ժողովրդական ամենալայն մասսաների մեջ և իրենց վարակիչ ազդեցությամբ խոր արմատներ ձգում գաղութահայ միջավայրում: Յեվ այսպես տառնյակ տարիների ընթացքում պատրաստվում ու մշակվում ե իմպերիալիզմին ծառայող վորոշ ուժ Մոտավոր Արևելքում:

*) «Նույն տգիտությունը, նկատել ե 1904-ին դեռ Չոպանյանը, պահած ենք և ոսմանյան գրականության մասին. հակառակ վոր վեց դարեր ի վեր—Հայոց ամենուստվար զանգվածը Ոսմանցվոց հետ անմիջական ամենուրյա հարաբերության մեջ կը գտնվի: Պոլսո լրագիրներու մեջ քանի մը, շատ սակավաթիվ, հոգվածներե դատ, վոչ մեկ ճիշդ յեղած ե այդ գրականությունը մեղի ճանչցնելու և այդ հոգվածներն ալ, ընդհանրապես տաճկաբան դասառուներու կողմե գրված, անխնամ ու անճաշակ կերպով կատարած են այդ գործը: Արևմտյան Հայոց գրականության լուրջ ներկայացուցիչներն և վոչ մեկը զբաղած ե այդ նյութով:» Ա. Չոպանյան, Արևելքը և հայ միտքը:

(«Մշակիտ», 1904, № 9-20, էջ 137):

Մեծ դեր են կատարել այս ուղղությամբ և յեկրոպական միսիոնարները: Դրանց պրոպագանդը մի կողմից, մյուս կողմից՝ միսիոնարների ջանքերով կազմակերպված և հիմնված կոլեջները կտրել են հայ աշխատավորության յերիտասարդ սերունդն Արևելքից և արևելյան ժողովուրդներից և ստեղծել հայերից իմպերիալիզմի քաղաքականությունը ծառայող հավատարիմ մի ուժ:

Ամենեկին կարիք չկա ապացուցելու, վոր նույնիսկ այժմ, և հենց այսօր, հայ ազգայնական վողջ մամուլը շարունակում ե ընթանալ իր մշտական այդ ուղիով: Այդ չեզոք ուղի չե այնքան, վորքան համակված և բավական վորոշ բուրժուա-նացիոնալիստական աշխարհայեցողությամբ, այնքան, վորքան ներկայացնում ե իրենից իմպերիալիզմի և իմպերիալիստական «քաղաքականություն» ջատագովում և ուղղված ե իր մի ծայրով գաղութահային և արևելյան ժողովուրդների դեմ:

«Զեզոք» չե այդ զիրքն այժմ: Ավելի ևս «չեզոք» չի յեղել նա անցյալում, այն որերին, յերբ հայերը անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան ղեկավորական համազգեստներով պայքարել են դենքով և իմպերիալիստական գեներալների ղեկավարությամբ կռիվ են մղել իմպերիալիզմի հաղթանակի համար Մոտավոր Արևելքում:

Մեզ հայտնի յեն անցյալի այդ բավական վորոշ «ազգային» քաղաքականության հետևանքները: Ավերվել ու քանդվել են տաճկահայ վիլայեթները, քանդվել ու դատարկվել ե Կիլիկիան: Կոտորածի յե մատնվել հայ աշխատավորությունն ամեն տեղ, ուր վոտք

և դրել խմբերիալիզմը... Կոտորվել և տեղացիներին, արևելցիներին, պայքարողների կողմից հենց իր «գավաճանության» համար, խմբերիալիզմին ծառայելու և սպասավորելու համար:

Մի քանի ամիս առաջ միևնույնը կրկնվել և Սիրիայում, ուր հեղափոխական դրուզները մի քանի տասնյակ տխմար դաշնակցականների պատճառով նետվել են խաղաղ հայ աշխատավորության վրա... Այստեղ ևս Դաշնակցության՝ «յեվրոպական» ու «արևմտյան» քաղաքականությունն ամենածանր կացություն է ստեղծել աշխատավորության համար... Յեվ այս՝ չնայած նույնիսկ նրան, վոր իրենք հեղափոխական դրուզներն ամեն կերպ աշխատել են հակաքրիստոնեյական բնույթ չտալ իրենց պայքարին և կազմակերպված հունի մեջ մտցնել ժողովրդական մասսաների տարերային շարժումը:

3.

ՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Դրան պիտի ավելացնել մի ուրիշ վոչ պակաս կարևոր հանգամանք ևս:

Խնդիրը նրանումն է, վոր Մոտավոր Արևելքում հայ ժողովուրդը ստեղծել է նաև կապիտալիզմի, առանձնապես առևտրական կապիտալիզմի կրողներին: Արևելքի գրեթե բոլոր խոշոր առևտրական վայրերումն էլ վաճառականությունը կենտրոնացած էր գլխավորապես հայերի ձեռքում: Դրանք էլին սովորաբար կառավարում յեվրոպական խոշոր ընկերությունների կոմիտիոյաժողովների դերը Արևելքում: Խոշոր հայ

վաճառականները փոխադրում էլին դեպի Արևմուտք արևելյան ապրանքները, բերքերը, գործվածքները, իսկ փոխարեն՝ ներմուծում էլին Յեվրոպայից համապատասխան ապրանքներ և մանվածեղեն: Յեվ քանի ուժեղանում է արևելյան գաղութների կախումը միջազգային շուկայից, քանի ավելի տարածվում է արևմտյան ակցիոներական ընկերությունների ազդեցությունը արևելյան գաղութների վրա ու ամրանում յեվրոպական կապիտալի դիրքը Մոտավոր Արևելքում—այնքան էլ ավելի զորանում է հայ վաճառականական գաղութների ուժը...

Համեմատ դրան տնտեսական հին ձևերի քայքայման պրոցեսսում բոլոր այն տարրերը, վորոնք ճմլվում են և տրոփվում կապիտալիստական Մոլոխի վտառների տակ, բնականաբար կապիտալիզմի դեմ ուղղված անեծքները և բողոքը ուղղում են այդ կապիտալիզմը կրողներին՝ հայ վաճառականների դեմ: Իսկ լայն մասսաների գիտակցության մեջ շնորհիվ կրոնա-ազգայնական հոսանքների պրոպագանդի—այդ հայ վաճառականությունը նույնանում է հաճախ հայ ժողովրդի հետ: Յեվ անիծելով հայ առևտրականին կապիտալիզմի հիշյալ զոհերն իրենց անեծքների մի վորոշ մասն ուղղում էլին և՛ այն ժողովրդի դեմ, վորը կռվան և աջակից եր հանդիսանում հայ վաճառականության համար և չեր ցուցադրում ավելի վորոշ իր առանձին և վաճառական դասից տարբերվող քաղաքականությունը: Յեվ քանի վոր հայ ժողովուրդը հայ վաճառականության հետ եր, նա անհրաժեշտաբար պատասխանատվության եր կանչվում նույն այդ վաճառականության կապիտալիստական գործառնությունների

և գեշատիչ վաշխառվական խարդախությունները ու սպեկուլյացիայի համար:

Ամեն տեղ, ուր վոտք է կոխում սոցիալական այդ խմբակցությունը, ամեն տեղ, ուր մտնում է հայ վաճառականությունը, իրերի անհրաժեշտ զարգացման պրոցեսում ստեղծվում է պատրաստ հող հայատյացության համար: Յեվ քանի ուժեղանում է կապիտալիզմի զարգացումը Արևելքում, վորքան ավելի լայնանում է քայքայվող մանր տնտեսության ներկայացուցիչների կոնսիդենտը—այնքան ավելի սուր է լայն բնույթ է ստանում և «հայատյացությունը»:

Իսկ կազմակերպված ու վորոշ ծրագրային սկզբունքներով ամփոփված հոսանք է դառնում հայատյացությունն այն որից, յերբ արևելյան ժողովուրդներն իրենք իրենց միջից դուրս են բերում և ստեղծում իրենց սեփական վաճառականությունը:

Այդ վաճառականությունն էլ հենց միաժամանակ ազգային շարժման հետ իր ժանիքներն է սրում հայ վաճառականության դեմ և կազմակերպական բնույթ տալիս իր մրցակիցների դեմ ուղղված Արևելքի տարերային շարժմանը: Ահա հենց դրա համար էլ մենք կարող ենք ասել վորոշակի, վոր վոչ մի ձևական «չեզոքություն» չի կարող մեղմացնել հայերի կացությունը, քանի վոր այդ «չեզոքությունը» բացակայում է ամենապլխավոր ասպարեզում—տնտեսական բնագավառում: Իրապես «չեզոք» լինելու համար հայերը Արևելքում պիտի զբաղվեն բացառապես փորձավորական և յերկրագործական աշխատանքով: Իսկ այդ նրանք չեն կարող անել, վորովհետև հայ ժողովուրդի մի վորոշ կոնսիդենտը «վաճառական» է և վոր-

պես այդպիսին կապված է արևմտյան կապիտալիզմի հետ: Այդ չեն կարող անել նրանք նաև այն պատճառով, վոր կապիտալիզմի զարգացումը բնաանհրաժեշտ մի պրոցես լինելով՝ վորոշ շերտավորման և յենթարկում նաև հայ հասարակությանը և հենց այդ շերտավորման պրոցեսում ստեղծում հայ առևտրա-կապիտալիզմի խմբակներ: Դրանումն է վորջ խնդիրը: Իսկ այդ պրոցեսի հետևանքով հայ բուրժուազիան, կապված լինելով իր շահերով արևմտյան կապիտալիզմի հողթանակի հետ, բնականաբար ամեն կերպ աշխատում է ույժ տալ իմպերիալիզմի ամրացմանը և առաջխաղացմանը Մոտավոր Արևելքում:

Այն, ինչ վոր մենք շեշտեցինք վերը, տնտեսական ուրույն պայմանների հողի վրա ստեղծված իդեոլոգիական անհրաժեշտ վերնաշենքն է: Դաշնակցության և հայ ազգայնական բոլոր մյուս կուսակցությանները Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ և հայտնությունը Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ և հայկական նալիտնալիստների լակեյական գործելակերպը իմպերիալիզմի և իմպերիալիստական դիվանագիտության նկատմամբ՝ զաղուլթահայ բուրժուազիայի շահերի և դասակարգային իդեոլոգիայի հարազատ արտահայտությունն է:

Յեվ հենց նրա համար, վոր այդ իդեոլոգիան մինչև այժմ յեղել է տիրական և վարակել է իր բացիկներով հայ ժողովուրդի խոշոր մեծամասնությունը, ոտաբնեքի աչքում նա համարվել է «հայկական» և «համազգային»: Ու դրա համար էլ ամեն անգամ, յերբ վոտքի յե կանգնել Արևելքի ժողովրդական տարերքը միջազգային իմպերիալիզմի դեմ—նա նկոտվել է վոչ-

միայն անմիջապես արևմտյան իմպերիալիզմի, այլ միաժամանակ նաև այդ իմպերիալիզմին ծառայող ու սպասավորող քրիստոնյա մասսաների դեմ:

Այդպես է յեղել միշտ Յեզիպատտում ժողովրդական բոլոր շարժումների ժամանակ: Այսպես կլինի բոլոր այն վայրերում, ուր հայ ժողովուրդը կը շարունակի հետևել հայ բուրժուազիայի և Դաշնակցության գործելակերպին:

Սիրիայի գեպքերը լավագույն կերպով ապացուցում են այդ: Բանի դաշնակցականները թույլ ելին այնտեղ, հայ և տեղական ժողովրդի հարաբերությունները, չնայած նույնիսկ առօրյա տնտեսական ներհակություններին, շարունակում էին մնալ նորմալ և խաղաղ: Բայց այն որից, յերբ Սիրիա վտոք է կոխում ավանդյալ իրադրական-ազգայնական կուսակցությունը, Սիրիան դառնում է հայ ժողովրդի միամիտ խմբակների խելակորույս յեղութներ թատերաբեմ և միաժամանակ իբրև հետևանք այդ քաղաքականության — հայկական կոտորածների նորագույն կրկես:

Սուա են ասում դաշնակցականները, յերբ ասում են, թե նրանք «չեզոքության» կողմնակիցներ են:

Դա ասվում է մասսաներին խաբելու համար:

Դաշնակցությունը ցանկանում է զբաղնուլ ազատել իր ոճիքը պատասխանատվությունից Սիրիայում ստեղծված վերջին կոտորածների համար:

Սուա է դա, վորովհետև «չեզոքություն» չի կարող լինել այնտեղ, ուր մեկը կատարում է գիշատիչ մարդագեղի դերը, իսկ մյուսը ծվատվում է, այնտեղ, ուր իմպերիալիզմի այերոպլանները ավերում են գյու-

ղերը և ավանները, ուղմական խմբերը կոտորում են խաղաղ շինականներին, իսկ միևնույն այդ շինականների հյուրասիրությունը վայելող յեկվոր բնակչությունը սեղմվում է գիշատիչների կողքին և փարիսեցիաբար գոչում, թե ինքը չեզոք է: Վոչ վոք չի հավատա այդպիսի «չեզոքության» — մանավանդ, յերբ այդ «չեզոքության» շնորհիվ միևնույն յեկվորների վաճառական դասը ուռճանում և ուժեղանում է շահագործվող արևելքցիների կողքին, յերբ հայ յեպիսկոպոսն ու վարդապետը գրկախառնվում են ֆրանսիական արքայի և զորավարի հետ, յերբ հայ մաուզերականները ֆրանսիական զինազգեստը հագին ոգնում են ոտարեկրյա բռնակալներին:

Արտասահմանյան հայ լրագրներից մենք գիտենք արդեն, վոր զրուգների ձեռքն ընկած ֆրանսիական գերիներեց 500 հոգի հայեր էյին: Մի ուրիշ լրագրից հայտնի յե մեղ նաև այն, վոր մի քանի հայ սպաներ առանձին պատվանշաններ են ստացել աջող «գործողությունների» համար սիրիական ֆրոնտում: Այդ լուրերից վոչ մեկը մինչև այժմ չի հերքվել դաշնակցականների կողմից: Չի ժխտվել նաև հայտնի լուրը այն մասին, վոր դաշնակցականների առաջարկով և տեղական հայ սևազգեստ եջմիածնական ներկայացուցչի ձեռներեցությամբ ցրվել է Բեյրութում գումարված անկուսակցական այն ժողովը, վոր հավաքվել էր այդտեղ ընկ. Ալ. Մյասնիկյանի հիշատակը հարգելու համար: Յեվ այդ չնայած նույնիսկ նրան, վոր հիշյալ ժողովը վորպես միջազգայնականի հիշատակին նվիրված մի հավաքույթ կարող էր միայն փարատել հեղափոխական զրուգների թերահավատ վերաբերմունքը

դեպի հայերը և անհրաժեշտ կամուրջ հաստատել յերկու ժողովուրդների համագործակցութեան համար:

Բեյրութի ազաջնորդը տիմարորեն չի ըմբռնում այդ հասարակ ճշմարտութիւնը, գնում և դաշնակցականների յեանկեց, խորացնում և վիհը հայ աշխատավորների և աշխատավոր դուռնների միջև, և դրա համար ել նա նույնչափ պատասխանատու յե սիրիական ղեպքերի մեջ, վորպես և նրան սպտագործող ավանտյուրիստ դաշնակցականները: Սիմ. Վրացյանի և ավելի մանր դաշնակցականների փարիսեցիութիւնը շատ լավ և մերկացնում Յեգիպտոսի ռազմավարների որդան «Արեւ» (1925 թ. № 2066, «Ինչո՞ւ մեկ պարագայի և վոչ միշտ»), յերբ կատեգորիկ կերպով հրաժարվում և համարում ընծայել դաշնակցականների խարտիկ խոսքերին «չեզոքութեան մասին»: «Յեթե հիւրավի, ասում և «Արեւ», պիտի հրաժարին անցյալի բոլոր արկածախնդրական ուղիներին և պիտի դատապարտեն այն բոլոր հախուռն ու անխորհուրդ գործերը, վորոնք հայ ժողովուրդը ոտար մեքենայութեան գործիք ու զոհ ըրին և «Թնդանութային մի» դարձուցին անոնց շահերուն, յեթե ասիկա իրականութիւն և և վոչ խաբկանք, այդ պարագային պիտի սպասեցինք վոչ միայն վորոշ ու մեկին հայտարարութեանց, այլ նաեւ դործնական ապացոյցներու... Ապա դառնալով սիրիական ղեպքերին, «Արեւ» շեշտում և. «Պիտի սպասեցինք վոր մեր հակառակորդ կուսակցութիւնը հրապարակաւ հայտարարեր թե Սուրիո իր ներկայացուցչին այն հայտարարութիւնը թե՛ հայ ժողովուրդը պետք և պատրաստի նոր զոհողութեանց, նոր արյուն թափելու, պարզապէս հիվանդ ուղեղի մը

արտահայտութիւններ են և վոչ մեկ կապ ունին կուսակցութեան քաղաքականութեան հետ...»: Ռամկավոր որդանի սպասումները միամիտ են չափազանց:

Դաշնակցութիւնն արդեն արել և իր հայտարարութիւնը Սիմ. Վրացյանի բերանով: Իր «չեզոքութեան» քաղաքականութեամբ նա արդեն բավական վորոշ կերպով ասել և իր խոսքը: Դա միեւնոյնն և, ինչ վոր յեղել և անցյալում, միմիայն ավելի հղիւթ և շարված, միմիայն ծածկված «դիվանագիտական» վորոշ պարբերութիւնների մեջ:

Իայց վոչ վորքի չի կարող խաբել հայ բուրժուազիայի ռազմական կազմակերպութեան ստրատեգիքական նորադույն այդ մանյովրը: Չափազանց արդեն վորոշ և այն կապը, վոր կա Դաշնակցութեան և Ֆրանսիական իմպերիալիզմի միջև: Վորոշ և դրա համար նաեւ այն, վոր «համազգային» կեղեի մեջ պարփակված դաշնակցական քաղաքականութիւնը շարունակում և մնալ գաղութային Արեւելքում խմբված առևտրա-կապիտալիստական հայ խմբակների սոցիալական ծրագիրը:

4.

Ի Ն Չ Ա Ն Ե Լ

Այդ ծրագրին, վորն իր ելութեամբ դատակարգային և սկզբից մինչև վերջ, անհրաժեշտ և հակադրել բանվորների և գյուղացիների աշխատավորութեան ծրագիրը:

Այլ խոսքով՝ նորից շեշտել այն, վոր չի յեղել, չկա և չի կարող լինել «ազգային» կամ «համազգային» իդեալ՝ նորից շեշտել, վոր այն բոլորը, ինչ վոր

մինչև այժմ քարոզվել և առաջադրվել է «ազգային իդեալի» անուանով, յեղել և տիրող տարրերի—հայ բուրժուազիայի շահերին համապատասխանող մի ծրագիր:

Հայ ժողովրդի աշխատավորական տարրերը շնորհիվ իրենց անգիտակցության, յետամնացության և միամտության—հավատ են ընծայել մինչև այժմ բուրժուա-ազգայնական կուսակցություններին և հատարիմ կերպով կատարել են բոլոր այն առաջարկներն և «ազգային խորհուրդները», վոր հրահանգել են Դաշնակցությունը և Եջմիածինը...

Մինչև այժմ մեր աշխատավորությունը գնացել է «ազգային քաղաքականության» հենց այդ ուղիով: Բերլինի վեհաժողով, 6⁴-րդ հոգված, Քրիստափոր Միքայելյան, Խրիմյան Հայրիկ, «Արյան ձայներ», Եջմիածին և կամավորական շարժում, կռիվ բոլոր «անհավատները»—«թուրքերի» դեմ, «մաքրագործում», Մանթաշևի և Մանթաշևի ձեռքերի ներքոյնը, միսիոնարական կուլտուրայի հիմնավորում և «վեց վիլայեթներ» կիլիկիայի հետ միասին...

Այդ է յեղել այն ուղին, վորով գնացել են աշխատավորական խավերը և վորի համար զարնելով իրենց ձախասները պատմության անիվներին՝ տրորվել ու ջարդվել են այդ անիվների տակ...

Տեղ-տեղ, Միրիայում, գուցե և վորոշ շափով նաև Յեգիպոսում, շարունակվում է տակավին այդ պատմությունը: Յեվ մենք ամենևին ապահովված չենք նրանից, վոր վաղուց արդեն դատապարտված «ազգային քաղաքականության» այդ կրկնությունը չի բերի նորանոր չարիքներ հայ ժողովրդի այն չնչին

հատվածներին, վորոնք քնացել են հեշտալ յերկրներում:

Դրա համար էլ մենք նորից մեր պարտքն ենք համարում սթավման խոսք ասելու նրանց, վորոնք միամտություն կամ հիմարություն կունենան հավատալու այսուհետև ևս հայ ազգայնական կուսակցություններին:

Բնավ է:

Կես դարուց ավելի հայ աշխատավորությունը գնացել է ձեր ուղիով և կոտորվել է:

Այժմ թույլ տվեք այդ ժողովրդին իրեն ընտրելու այն ուղին, վոր ավելի համապատասխանում է նրա իրական շահերին: Այդ ուղին ընտրել է արդեն Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորությունը, վորը դառն փորձերի հունով անցած գիտակցել է, թե ուր պետք է անում դուք նրան, և Նոյեմբերի 29-ի ապստամբությունը արտաքսել է ձեզ յերկրից: Յեվ հենց այդ բռնությունը արտաքսել է ձեզ յերկրից: Յեվ իր այդ որից է հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանը, խաղաղ շինարարության, միջազգային, յեղբայրական բնակեցություն և համաշխատակցության շրջանը:

Դա չէ միակ փրկարար ուղին: Յեվ իր այդ ներկային Հայաստանի աշխատավորությունը կարողացել է հասնել ձեռք-ձեռքի ուսու պրոլետարիատի հետ, միացած կովկասյան ժողովուրդների հետ մեկ կուռ բանակի մեջ ընդդեմ միջազգային գիշատիչ իմպերիալիզմի:

Միևնույն դասակարգային այդ ուղին պիտի հակադրի արևելյան գաղութներում ապրող հայ աշխատավորությունը վաղեմի «ազգային» և «յեվրոպասիական» քաղաքականության:

Վոչ մեկ ոժանդակութիւնն Արեւելքը հռչակող արեւմտյան իմպերիալիստներին: Վոչ մի հաւատ չեկեղեցական այն առաջնորդներին, վորոնք միացած Դաշնակցութեան հետ՝ խաբում են աշխատավորներին և նոր հակահայ կոտորածներին հող են պատրաստում Արեւելքում:

Ու ամէլի վորոշ, քան յեղել և մինչև այժմ, — պետք է կանգնի հայ աշխատավորութիւնը հեղափոխական արեւելքցիների կողքին ընդդէմ իմպերիալիզմի:

Յերբեք Հպետք է մտանալ այն, վոր իմպերիալիստների արտաքսումից հետո հաղթանակող Արեւելքը կարտաքսե նաև իմպերիալիստներին սպասավորող բոլոր ույժերը:

Այդպես և յեղել կիլիկիայում: Նույնը կրկնվել է Զմյուռնիայում:

Այդ «փորձը», դառն և մահաբեր փորձը միշտ պիտի ուղեցույց փարոս լինի հայ աշխատավորութեան արտասահմանյան այն զանգվածների համար, վորոնք ապրում են Արեւելքում:

«Չեզոքութիւնը» — պատասխան չի: «Չեզոքութիւնը» — դիմակ է և պատրվակ, վոր հնարավորութիւն և տալիս հայ բուրժուազիային անվթար կերպով առաջ տանելու իր քաղաքականութիւնը: Այդ բուրժուազիան չեզոք չէ ամենեին, քանի նա մնում է կապիտալիզմի կողմ և ներկայացուցիչ, քանի նա կրթնած իմպերիալիզմի ուժին՝ ոգնում է այդ միկնույն իմպերիալիզմին ամբանալ Արեւելքում: Դրա համար ել հայ աշխատավորութիւնը իր հերթին պիտի միանա Արեւելքի աշխատավորութեանը և նրա հետ միասին մի ընդհանուր բանակում կռիւր Արեւելքի թէ ոտարյնեղյա

և թէ հայրենի բռնակալների դեմ: Իր այդ պայքարով Դաշնակցութեան, հայ նացիոնալիզմի, հայ յեկեղեցականների, նրանց բոլորի դեմ, վորոնք ծառայում և սպասավորում են իմպերիալիզմին, նա կապացուցի Արեւելքի մասսաներին գործով, վոր ինքը հակառակ է հայ բուրժուազիայի քաղաքականութեանը և վոչ մեկ պարագայում չի կարող պատասխանատւութեան կանչվել այդ բուրժուազիայի կողմից ձեռնարկված քայլերի համար: Դրա համար ել մեծամասնականների առաջարկած ուղին հեղափոխական լինելով հանդերձ միակ այն ուղին է, վոր կապելով հայ աշխատավորներին Արեւելքի հեղափոխական մասսաների հետ՝ ապահովում է լիովին նրա ֆիզիքական գոյութիւնը գալիք հարվածներից և հին արհաւիրքների կրկնութիւններից:

Միաժամանակ նա հնարավորութիւն է տալիս արտասահմանյան աշխատավորութեանը ազատվել թափառական-գաղթական վիճակից և կողք-կողքի ազատագրված մասսաների հետ՝ կռել նոր Արեւելքի հասարակաշենքը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

ԲԵՔԻՐ ՍՍՄԻԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Յերևանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի Նախարարության:

Մեր կառավարությունը Հայաստանի կառավարությունը հիմնվելուց ի վեր նրա հետ բարեկամական հարաբերությունների պահպանել և և շարունակել և իրեն համար վարձագիծ ընտրել այդ: Նա այդ բանը զործով ևլ ցույց և տվել հակառակ Ձեր շարունակական հարձակումներին: Ձեր գրավման տակ յեղող հողամասերի մեջ գտնվող, բայց իր ինքնուրույնությունը վորոշող և Միլի Շուրա կազմող իսլամ ազգաբնակչության դեմ միշտ կրկնվող հարձակումների և ջարդերի Ձեր քաղաքականության հանդեպ մեր կառավարությունը բավականացել և միայն բարեկամական ծանուցագրերով: Մի քանի օրից ի վեր Ութի իսլամ ժողովրդի հանդեպ Ձեր հանցավոր զորամասերի կողմից շարունակվող պատերազմական գործողությունների մասին մեր Արևելյան ճակատի Ն.Վ. Հրամանատար Փաշայի կողմից յերեք օր առաջ Ձեր զինվորական ուժերի հրամանատարության արված բարեկամական ծանուցագրերը պատերազմական գործողությունները անմիջապես դադարեցնելու մասին մինչև այժմ առանց պատասխանի յե ֆուսել և ընդհակառակն յերեկվանից ի վեր Ութի վրա հարձակումը ավելի

շատացած և սաստկացած է: Մեր ազգը իր ամբողջ ուժով փափաղում է բարեկամական հարաբերություններ պահել հայ ցեղի հետ. հայկական շահերը թուրքականի հետ անհամապատասխան չեն, ընդհակառակն կարելի չէ համաձայնեցնել և ավելի սերտ դարձնել, յետ Դուք անկոմսակալորեն դատեք. կը հուսամ թե Դուք ևս կը հաստատեք, վոր ձեր բռնած ընթացքը չի համապատասխանում Ձեր ազգային իսկական շահերին: Համոզված, վոր անգլիացիները մշտապես իրարու հետ ապրելու ստիպված յերկու հարևան ցեղերը արյունահեղություն մղելով են զբաղված, մենք Ձեր կառավարության և ազգի համար բոլորովին վնասակար կը գտնենք, վոր Ձեր ազգը անգլիացիների ձեռքը խաղալիք դառնալով մեր կառավարության դեմ թըշնամության ձեռնարկէ:

Ձեր պատգամավորությունը Մոսկվայում ուռւ սովետական կառավարության հետ բանակցություններ է վարում. մենք ել ուռւ սովետական իշխանության հետ քաղաքական հարաբերությունների ձեռնարկած լինելով՝ խաղաղորեն պատերազմին վերջ տալու կաշխատինք միասնաբար, ուստի Ձեր հարձակումը բացարձակապես զարմանալի և ցավալի մի յերևույթ է:

Հարձակումների շարունակության ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով Հայկական կառավարության վրա, այս անգամ ալ թուրք ազգային կառավարության Արտաքին Գործերի Կոմիտարի հանդամանքով յես ևս խնդրում եմ Ձեր Գերազանցությունից տալ հարկ յեղած անմիջական հրամանները Ձեր զորա-

մասերին վերջ տալու համար թշնամական գործողություններին: Սպասելով ձեր պատասխանին խնդրում եմ ընդունել խորին հարգանքս հավաստիքը:

24 հունիս ³³⁶ 1920 թ.

Թուրք Մեծ Ազգային Ժողովի Արտաքին Գործերի Կոմիտար Բեքիր Սամի:

Անգորայից հեռագրով ստացված իսկականի հետ ճիշտ է. 24 հունիսի 1930 թ.:

(Արտագրված՝ «Գործ Պետական Դիվանի» № 170, 1920 թ. «Հայ Տաճկական պատերազմ 1920 թ.»):

Վավերագիր № 2.

ՆԱԽԱՐԱՐ ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Ալեքսանդրապոլից—Յրևան. 13—20.

Նախարարապետին:

Ի նկատի ունենալով ստեղծված դրությունը, մենք այստեղ հայտնեցինք ժողովրդին, վոր համաձայնություն ունենք կնքած խորհրդային Ռուսաստանի հետ և կառավարությունը արդեն բանակցությունների մեջ է մտել թյուրքական հրամանատարության հետ: Անմիջապես հաղորդեցեք մեզ բանակցությունները վարող մարդկանց անունները: Այս գիշեր ճաշատեղում հանգիստ է:

Նախարար Ղազարյան:

(«Գործ № 170»).

ԲԵԿԶԱԴՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Յերևան: Արտաքին Գործոց Նախարարին: Կնիք՝ «Արտաքին Գործերի Մինիստրություն»: Ստացված է 13 նոյեմբերի 1920 թ.: Մտից № 4786. Յերևան:

Յերեկ յերեկոյան Կարսի անկման մասին հեռագիր ստանալուց հետո անմիջապես տեսնվեցի Ստոկսի հետ: Նա պատասխանեց, վոր ըստ յերևույթին Անտանտան կամ չի կարող, կամ ել չի ցանկանում մեզ ոգնել: Ասաց, վոր մեր գրությունն անեղանելի չե և մենք իրավունք ունենք համաձայնության գալու մեր հակառակորդներին հետ: Յերբ յես ընդգծեցի, վոր շնորհապարտ եմ այդ թեկուզ ուշացած, բայց անկեղծ պատասխանի համար, նա պատասխանեց, վոր չափազանց ցավում ե, սակայն այդ ե մեակ յեկքը: Յեղրակացություններն արեք ինքներդ: Այսոր կը տեսնվեմ մյուսների հետ: Համար 490, նոյեմբեր 3.

Հայաստանի ներկայացուցիչ Բեկզադյան:

ՔՅԱԶԻՄ ԿԱՐԱՔԵՔԻՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Արևելյան ճակատի Հրամանատարության Սպաշակույտ: Բ՝ բաժանմունք: Արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարա-Քեքիր փաշայի կողմից: Բանակատեղի (Կարս), 6 նոյեմբերի 1921 թ.:

Ալեքսանդրապոլի Հայոց Արևմտյան Բանակի Սպաշակույտի Նախագահության:

Յերկու կողմի բանակների հրամանատարությանց միջև տեղի ունեցող բանակցությանց արա-

գությունը ապահովելու և ժամանակ չկորցնելու համար խնդրում եմ Արևելյան բանակների հրամանատարության ղրկվելիք գրությունները գրել թուրքերեն լեզվով: Յեվ հայոց բանակում գտնված պաշտոնյաներից և սպաներից շատերը թուրքերեն գիտնալուն համար կը հուսամ թե կարելի չե այս խնդիրքիս ընդունվիլը: Յեթե կարելի չլինի այս, Արևելյան բանակատեղիում հայերենը պետք յեղածին չափով թարգմանելու կարող թարգման չգտնվելուն պատճառով խնդրում եմ հիշյալ գրությունները գրել ֆրանսերեն և ընդունել հարգանքներս: Արևելյան բանակների Սպաշակույտի Նախագահ Գնդապետ Քյազիմ:

ԶԻԶԵՐԻՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Մոսկվա, նոյեմբերի 11.

Ի նկատի առնելով հայկական կառավարության գիմունը խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդության մասին Հայաստանի և Թյուրքիայի միջև, ի նկատի առնելով այն, վոր թյուրք ազգային կառավարությունը համաձայն ե այդ միջնորդությանը, խորհրդային կառավարությունը հաղորդում ե Ձեզ, վոր իր վրա չե վերցնում միջնորդությունը և այդ նպատակով դեպի ռազմական գործողությունների ռայոնն ե ուղարկում իր լիազոր ներկայացուցչին—Մղիվանուն: խորհրդային կառավարությունը կարծում ե, վոր հետագա ռազմական գործողությունները կը ղաղրեցվեն: Ի. Ս. Ֆ. խ. Հ. Արտաքին Գործերի Կոմիսար Չեչերին:

Ստացված է 12 նոյեմբերի:

ԲԵԿԶԱԴՅԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒ-
ԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ԶՐՈՒՅՅԸ

16 նոյեմբեր.

Յերեան.—Ապարատի մօտն է Նախագահ-Նախարարի
լիազորությամբ Քաղաքական Բաժնի վարիչ
Յակուլով:

Թիֆլիս.—Ապարատի մօտն է Բեկզադյան:

Այսօր ստացած Նախագահ-Նախարարի
հեռագիրը հաղորդեցի Լեգրանին: Վաղը նա և
Մդիվանին աղետովում են Ղարաքիլիսա, ուր
նրանք յենթադրում են լինել վաղը չի մյուս
որ: Այնուհետև Լեգրանը կը միանա (հեռագրով)
Յերեանի հետ բանակցությունների համար:

Յերեան.—Ընդունեք ձեր ծածկագրի պատասխանը:

Առաջինը՝ կառավարության անունից պա-
տասխանեք Լեգրանին, վոր նրա կողմից շո-
շափած հարցերը չափազանց բարդ են անհա-
պաղ պատասխան տալու համար: Կառավա-
րությունը մտածում է լուծել այդ հարցերը
բանակցությունների միջոցով, յերբ Լեգրանը
կը հասնի Յերեան:

Յերկրորդ՝ կառավարությունը վորոշել է
ֆորմալ կերպով ընդունել թյուրքերի վերջին
պայմանները: Ըստ ելության—մենք ուղար-
կում ենք այսօր Կարա-Բեքի Գյաղիմի մոտ
մեր ներկայացուցիչներին, վորպես փորձ

հասնելու անմիջական համաձայնության քե-
մալականների հետ առանց վորևէ միջնորդի
մասնակցության այս խնդրում: Ձեր կողմից
շարունակեք բանակցություններն առանձին-
առանձին, ինչպես թյուրքերի, այնպես
և մեծամասնականների ու անգլիացիների
հետ:

Թիֆլիս.—Վորոշեք են թյուրքերի վերջին պայման-
ները:

Յերեան.—Ձեզ հայտնի՞ յեն նոյեմբերի 8-ի պայման-
ները:

Թիֆլիս.—Այո, հայտնի յեն:

Յերեան.—Նրանց մասին է հենց խոսքը:

Թիֆլիս.—Սպանում ե արդյոք վտանգ Յերեանին:
Ինչպիսի դրության մեջ են Դրո-ի գործերը—
միթե նրանք ել չեն կովում: Յենթադրվում են
արդյոք վորևէ փոփոխություններ կառավա-
րության մեջ: Լեգրանին յես այլևս չեմ
տեսնի:

Յերեան.—Անմիջական վտանգ չկա: Այսօր մեր գործերը
առանց կովի գրավեցին Ազինը: Հակառա-
կորդի կրկնակի հարձակումները յետ մղվե-
ցին: Փոփոխությունների հարցը (կառավարական
կազմի) քննվել է, բայց առ այժմ չի յեն-
թադրվում: (Նույն գործ)

Վավերագիր № 7.

ՔՅԱԶԻՄ ԿԱՐԱՒԵՔԻՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի
Կառավարության Հաշտարար
Պատվիրակության
1920 թ.

(Քաղաքական)

Համար 23.

Հայաստանի Հանրապետու-
թյան Հաշտարար Պատվի-
րակության Նախագահու-
թյան.

Ձեր 26 նոյեմբերի 1920 թ. համար 7 գրության
պատասխանն է:

Յերևանի Հանրապետության գիմուսի վրա, Ռու-
սական Սովետական Կառավարության Արտաքին Գոր-
ծերի Կոմիսարի կողմից միջնորդության առաջարկ է
յեղած մեր Կառավարության, արյունահոսողության վերջ
տալու նպատակով: Մինչդեռ գինադադարը կնքված է
սկզբունքային պայմաններն ընդունված և յերկու
կողմից պատվիրակները Ալեքսանդրապոլում հավաքվե-
լու վորոշում տրված լինելով, Սովետական պատվի-
րակության ներկայությանը պետք էի ֆնացել, և զի-
նադադարի համար Ալեքսանդրապոլ յեկած Ձեր Ներ-
քին Գործոց Նախարար ԱՐԱՐԱՏՅԱՆԸ հայտնած է,
վոր Հայաստանի Կառավարությունը ևս չի ցանկա-
նում հիշյալի գտնվելն և վոր Հանձնաժողովը մեր
Կառավարության գիմելով այս մասին պատասխան
ստացած է, վոր նույն միաքն ունի և մեր Կառավա-
րությունը: Արդեն մեր Հանձնաժողովը հավատարմով

քանակցություն սկսած լինելուն պատճառով այլևս
միջնորդության պետք չի ֆնալը հայտնում ևս միա-
ժամանակ հարգանքներովս միասին:

Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի Կա-
ռավարության Հաշտարար Պատվիրակու-
թյան Նախագահ Ֆերիթ.

ՔՅԱԶԻՄ ԿԱՐԱՒԵՔԻՐ

Վավերագիր № 8.

ՄՈՒՍՏՍՅԱ ՔԵՄԱԼԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի
Կառավարության Հաշտարար
Պատվիրակության համար 39.

29 նոյեմբերի 1920 թ., Ալեք-
սանդրապոլ:

Ալեքսանդրապոլում Հա-
յաստանի Հանրապետու-
թյան Հաշտարար Պատվի-
րակության Նախագահ պ.
Խատիսյանին:

Հայաստանի նոր կազմած կարինետի Նախարար-
ների Նախագահ և Արտաքին Գործերի Նախարար
Վրացյանին ուղղյալ, Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի
Վրացյանին ուղղյալ, Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի
Կառավարության Նախագահից ստացածս 29 նոյեմ-
բերի 1920 թ., հեռագրի պատճենը ի ստորև հայտնում
եմ: Յերևանում ձեր Կառավարության ևս տրված է:

Պատճեն:

Հայաստանի Հանրապետության Նախարարապետ
Պ. Վրացյանին.

Գոհունակությամբ ստացա Ձեր այն հեռագիրը, վորով հայտնում եք, թե Ոհանջանյանի կարինետի հրաժարման վրա, Հայաստանի Պարլամենտի վորոշումով նոր կարինետ կազմելու պաշտոնը Ձեզ հանձնված է և հայտնում եք, վոր հարևան յերկիրների հետ բարեկամական հարաբերությունները շարունակելու ցանկությամբ կազմված նոր Կառավարությունը հավան է, վոր Ալեքսանդրապոլում սկսված հաշտության բանակցությունները յերկուստեք փոխադարձ շահերի և իրավունքների համաձայն մի վերջավորության հանգին: Յերկու ազգերի միջև հաշտությունը և անդորրությունը վերականգնելու համար կատարյալ անկեղծությամբ ձեռք առնված փոխադարձ վերաբերմունքները հայտնի լինելուն պես, պարծենում եմ, վոր այս առթիվ ալ ի դեպ ե հաստատել, վոր Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի Կառավարությունը թե Հայաստանի և թե մյուս զբաղի ազգերի մասին միևնույն զգացմունքներն է սնուցանում:

Հուսով եմ և անկասկած, վոր Ալեքսանդրապոլում սկսված հաշտության բանակցությունները, հենված փոխադարձ վստահության հիմունքների վրա—համաձայն մեր հույժ ցանկության յերկու ազգերի համար խաղաղության և հանգստության մի դարաշրջան ապահովող հետևանքի կը հասնին:

Հայաստանը արտաքին ազդեցություններից ապահովելու համար Ձեր հայրենասիրական ջանքերին մաղթում եմ կատարյալ հաջողություն:

Թուրքիո Մեծ Ազգային Ժողովի Նախագահ՝ Մուստաֆա Բեմալ:

Իսկականի հետ ճիշտ է (ստորագրություն):

Վավերագիր № 9.

ԽԱՏԻՍՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Ալեքսանդրապոլից 29 նոյեմբերի 20 թ., Յերևան:

Արտաքին Գործերի Մինիստրին:

Սահմանների կոնտրառաջարկը տաճիկների կստանանք վաղը. մինչև այդ Լեզրանի հետ բանակցությունները մեր կարծիքով պետք է հետաձգել: Ձեզք զոնան աշխատեցեք մեր ազմինիստրացիայի միջոցով: Կարա-Բեքիրը բացատրում է, վոր դա կատարվում է իրա կամքի հակառակ մեծամասնականների ձեռքով, Մզիվանիի դերը այստեղ վնասակար է մեր շահերի համար, նա գործում է բացառապես իբրև կուսակցական, Հայաստանը սովետացնելու նպատակով: Պարզվեց, վոր վրացիք գաղտնի դաշն ունին տաճիկների հետ: Կարա-Բեքիրը հավաստիացնում է, վոր Բաքու չի գնալու:

29 նոյեմբեր, 20 ժամին. № 25.

Ստախյան:

Վավերագիր № 10.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Յերևան,

Վրացյանին.

Պատվիրակությունը և խորհրդականները միաձայն գտնում են, վոր Լեզրանի հետ բանակցությունները պետք է հետաձգել մինչև մենք կը գանք վորոշ

յիզրակացության թյուրքերի վերաբերմամբ: Յեթե ուզում եք վճռական քայլեր/ անել ուսանելի հետ, բոլորս գտնում ենք, վոր նախորդ յետ պետք է կանչեք մեզ այստեղից, այլապես մեր դերը դառնում է անհասկանալի: Ձեզք զոնայում գիմեցեք ուժեղ միջոցների. այնտեղ ադմինիստրացիան կատարյալ բացակայում է. ուղարկեցեք լուրջ և խիստ պաշտոնյաներ. Բագրատունու վերաբերմամբ տալիս ենք հավանություն: Նորատունկյանի և Վարանդյանի մասին Գյուլիսանդանյանը և յես համաձայն ենք, իսկ մյուսները գտնում են, վոր պետք է հետաձգել մինչև բանակցությունների վերջանալը:

30 նոյեմբերի 11 ժամ:

(Հեռագրի պատճենը անստորագիր է):

Վավերագիր № 11.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դեկտեմբերի 1, ժամի 22.

Ձեր հաղորդած տեղեկությունը այժմ պիտի քննվի Մինիստրների Խորհրդում և պատասխանը կատանանք այսօր: Դժբախտաբար դեպքերի ընթացքը Ձեզ մոտ հավազանց տարբերվում է այստեղի պայմաններից, վորոնց վրա ուժգնորեն ազդում են հաշտության բանակցությունների պայմանները: Այժմ կհաղորդեմ Ձեզ ծածկագիրը, իսկ յես գնում եմ նիստի:

Պատիսյան.— Ի նկատի ունեցեք, վոր այդ պայմանները մենք հաղորդում ենք անգիր, այժմ հենց թարգմանվում է այդ թուրքերենից և ճշտորեն կը հաղորդենք վաղը տալիս, թեև ամենակարևորը մենք Ձեզ հաղորդեցինք: Ի դիտություն հաղորդվում է Ձեզ, վոր նրանք հայտարարել են, վոր այդ պայմանները ուլտիմատիվ են, թեև մենք կաշխատենք ամեն կերպ լավացնել կամ մոցնել ուղղումներ: Առ այժմ վոչինչ ուրիշ չունինք (հաղորդելու?): Ի միջի այլոց խոսակցության ժամանակ փաշան հայտարարեց, վոր հեյաթը զոնայի բնակիչները իրենք հենց իրենց ցանկությամբ հանձնել են հազարի չափ հրացաններ, և վոր իրենք առաջադրում են զինվորական ուժերի պակասեցման խնդիրը, ի նկատի առնելով զորքի ոգտադրածումը ուրիշ ճակատներում և թերահավատությունը Հայաստանի նկատմամբ նրա անցյալի պատճառով... Բարեկամությունը և հավատը կը զարգանան աստիճանաբար, և միևնույն պայմաններն են տրվել Բուլղարիային և Գերմանիային:

Ցանկություն:

Վավերագիր № 12.

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՎՈՐՈՇՈՒՄԸ

Բյուրոն, ֆրակցիան, կառավարությունը վորոշեցին ընդունել կարմիրների առաջարկը սովետիզացիայի մասին. զրեկ ենք վորոշ պայմաններ, վոր ճանաչվի Հայաստանի անկախությունը, հաշտություն

կնքել տաճիկներին հետ, թույլ չտալ քաղաքացիական
կռիւի, մտցնել կառավարութեան մեջ մերոնցից:

1 դեկտեմբեր, 20 ժամ:

Վալսեազիր № 13.

ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՀՈՒՆ

Ապաւարատի մոտ ե գինւորական մինիստրը—Յերե-
վանում:

Ալեքսանդրապոլ. — Այս բոլոր ստացանք ակտ, վորի
համաձայն վողջ իշխանութիւնը հանձնված ե Ձեզ: Դրա
համար ել խնդրում եմ պարզարանել, մնում են ար-
դոք իրենց ուժի մեջ հաշտութեան պատվիրակութեան
լիազորութեանները, թե՛ նա յետ ե կանչվում, նաև
այն մասին, մնում ե արդոք իր ուժի մեջ Վրացյանի
կարինետի թույլտվութեանը Ձեզ հայտնի պայման-
ներով ստորագրել հաշտութեանը: Կոնֆերանսի նիստը
նշանակված ե այսօր ժամի 7-ին: Թուրքերը պահան-
ջում են պատասխան: Խնդրում ենք պատասխանել
առաջադրված հարցերին: Վողջ գեղեգացիան պատաս-
խանի յե սպասում ասպարատի մոտ:

Յերեւան. — Ձեր լիազորութեաններն իրենց ուժի մեջ
են մինչև ժամի 4-ը գիշերը: Այսօր ինձ ե հանձնված
յերկրի վողջ իշխանութեանը — մինչև Մոսկովայից նշա-
նակված Ռեկումի յերկրի կառավարութեանը անցնելը:
Կարող եք միանգամայն հավատացած լինել, վոր իմ
կողմից Ձեր կազմած համաձայնութեան պայմանը
վոչ մեկ պարագայում չի խախտվի: Ինչ վերաբերում
ե Ձեր հետագա լիազորութեաններին, կպատասխանեմ

Ձեզ վաղը: Յես հավատացած եմ ե հույս ունեմ, վոր
Խորհրդային Հայաստանը կը գտնե ընդհանուր լեզու
Թյուրքիայի հետ, մանավանդ, վոր մենք համոզվել
ենք ճիշտ այնպես, ինչպես ե Թյուրքիան, վոր հեղա-
փոխական յերկրներին միակ բարեկամը հեղափոխական
Ռուսիան ե:

Ալեքսանդրապոլ. — Հարց ունեմ տալու:

Յես Ձեզ այնքան ել լավ չհասկացա: Խնդրում
եմ վորոշակի պատասխանել, պահպանում ե արդոք
գեղեգացիան իր լիազորութեաններն ե կարող ե նա
այսօր տալ վերջնական պատասխան Կոնֆերանսում
ե արդոք ինչպե՞ս. կամ թե սպասենք Ձեր կարգա-
դրութեաններին: Սակայն ի նկատի առնք, վոր թուր-
քերը յերեկոյան սպասում են պատասխանի, իսկ
վաղը չե մյուս օր յերեկոյան լրանում ե գինադա-
դարի ժամանակը: Սպասում եմ պատասխանի:

Յերեվան. — Յես Ձեզ պատասխանեցի վորոշ: Մինչև
այսօր ժամի 4-ը դեկավարվեցեք հին կառավարու-
թեան բոլոր հրահանգներով: Նոր հրահանգների ե նոր
լիազորութեաններին մասին կը պատասխանեմ վաղը
մինչև ժամի 10-ը:

Յես այլևս վոչինչ չունեմ (ասելու?):

Ալեքսանդրապոլ. — Այժմ յես հասկացա Ձեզ ե ու-
րեմն, նկատի առնելով այն, վոր այժմ հենց ժամի հինգն
ե հետևաբար մենք սպասում ենք նոր լիազորութեաննե-
րի ե ինստրուկցիաների, վորովհետեւ քանի վոր հին կա-
ռավարութեան բոլոր ինստրուկցիաներն ե լիազորու-
թեանները համարում ենք իրենց ուժը կորցրած:
Ճիշտ եմ արդոք յես Ձեզ հասկացել:

Յերեան.— Վոչ, վոչ, Ձեզ տրված բոլոր լիազորությունները մինչև ղեկավարների յերկուսի ժամի 4-ը դուք իրավունք ունեք լուծել և ստորագրել մինչև վաղվա ժամի 10 առավոտը:

Ալեքսանդրապոլ.— Ուրեմն այսօր յերեկոյան դուք տալիս եք մեզ լիազորություն և իրավունք պատասխանել թյուրքերին ճիշտ աշխատել, ինչպես այդ թույլատրել և Վրացյանի՞ կառավարութեանը:

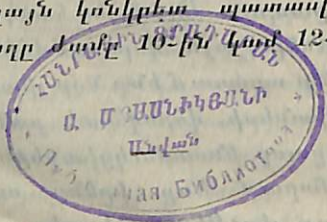
Յերեան.— Վոչ, յես վոչ մի իրավունք և ցուցումներ Ձեզ ներկայումս չեմ տալիս. մինչև իմ ցուցումները ստանալը կարող եք ղեկավարվել հին կառավարութեան կողմից Ձեզ տրված լիազորութեան ներքո: Ուրիշ վոչինչ:

Ալեքսանդրապոլ.— Հարց՝

Իսկ յե՞րբ կստանանք մենք Ձեզնից լիազորութեաններ և հրահանգներ: Ի միջի այլոց նկատի ունեցեք, վոր յեթե մենք այսօր վերջացնենք հարցը հին կառավարութեան ցուցումների իմաստով, զրանից հետո այլևս վոչ մի հետագա ինստրուկցիայի և ցուցմունքի կարիք չի պահանջվի:

Պատասխան Յերեանից.— Ձեր գործն է, ինչպես կվարվեք, սակայն կոնկրետ պատասխանը ինձնից կը ստանաք վաղը ժամը 10-ին կամ 12-ին:

Առ այժմ:

Վավերագիր № 14.

ՄԻ ԴԵԿՐԵՏ

Ալեքսանդրապոլ—Յերեան. 3 ղեկավարների 20 թվ., 19 ժամ:

Հայաստանի Հանրապետութեան պատվիրակութեան նախկին նախագահ Խաթիրտովին: Ալեքսանդրապոլ—Յերեան. 3 ղեկավարներ:

Հաղորդվում է Ձեզ ի գիտութեան:

Հայաստանի Հեղկոմի կողմից Խորհրդային իշխանութեան մոմենտին— ղեկավարների 1-ին հին կառավարութեան կողմից նշանակված պատվիրակութեանը վոչ մեկ իրավունք և լիազորութեան ունի: Մինչև նոր պատվիրակութեան նշանակելը Հեղկոմը անմիջապես հարաբերութեանների մեջ է մտնում թյուրքիայի Բարձր Ազգային Ժողովի հետ: 7757.

Խորհրդային Հայաստանի ռազմական ուժերի հրամանատար Դրո: Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Հ. կոմիսար Բ. Սիլին:

Բոլոր վավերագրերը քաղված են դաշնակցական կառավարութեան «Գործերից» (Հ. Ս. Խ. Հանրապետութեան Պետական Դիվան):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սիմեյոն Վրացյանը փաստերի դեմ:

	Եջ
1) Դաշնակցությունը և տաճկահայությունը	4
2) Հայաստանը 1920 թվին	13
3) Դաշնակցական պատվիրակության կազմի և գործակալների մասին	20

Նոյեմբերի 29-ը լեզվի դեկտեմբերի 2-ը:

1) Դաշնակցական կառավարության քաղաքական ստորադասի 1920-ին	25
2) Ոլթիի ածուխը և խաղաղասիրական բանակցությունները	28
3) Խուճաղ	35
4) Նոյեմբերի 29-ը և դեկտեմբերի 2-ը	38

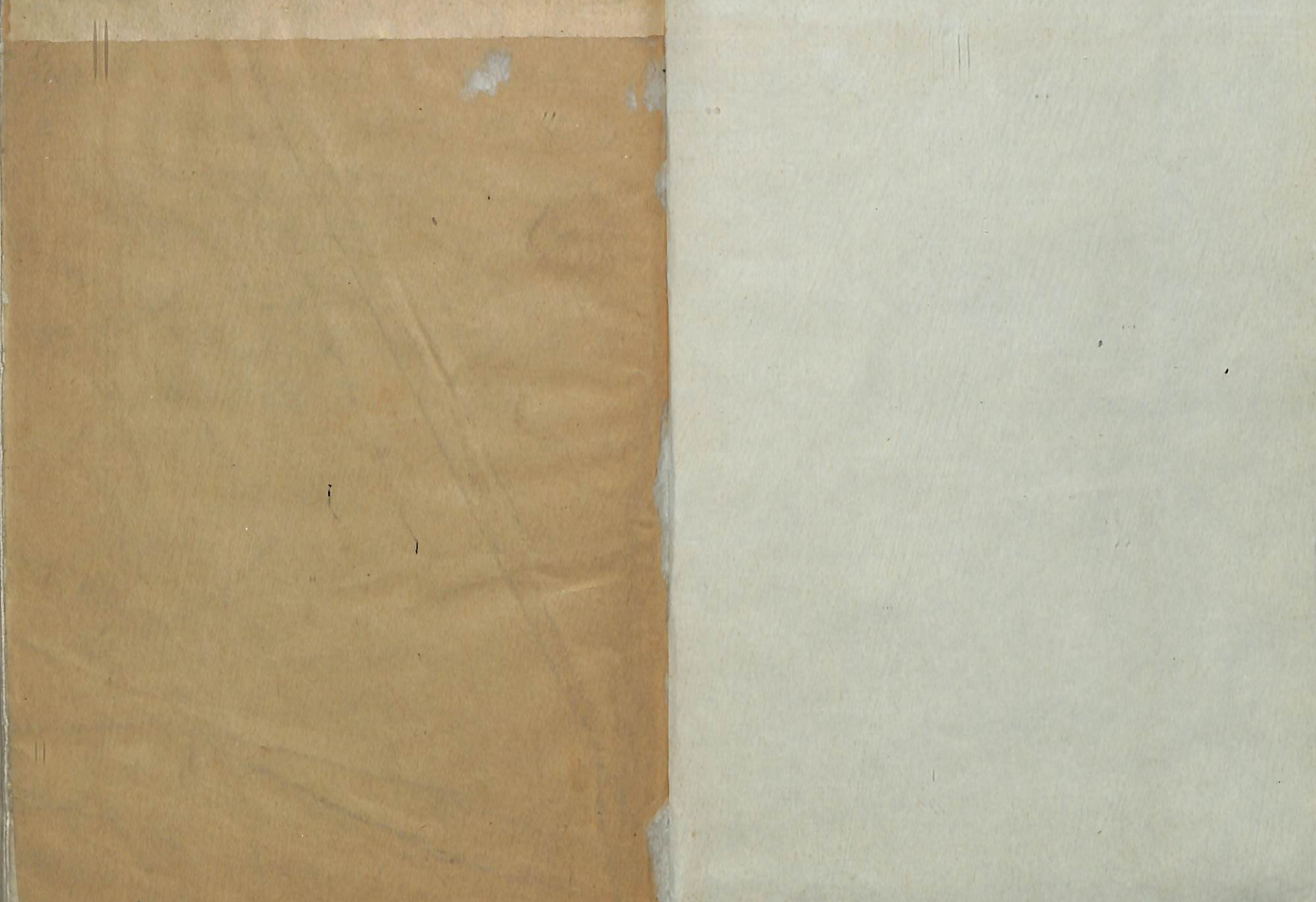
Դաճնակցությունը լեզվի արեվելյան ժողովուրդների
ազատագրական շարժումը:

1) Յերկու խոսք դաշնակցական նոր փելիտությունների մասին	46
2) Մի քանի խոսք անցյալի մասին	49
3) Հայերի տնտեսական դերը Արև- մուտքում	54
4) Ի՞նչ անել	61

ՀԱՎԵԼՎԱԾ: Մի բանի վավերագրեր:

1) Թյուրք Մեծ Ազգային ժողովի արտաքին գործերի կոմիտեի Բեքիր Սամիի հեռա- դրի պատճենը	69
2) Դաշնակցական նախարար Ղազարյանի հեռագրի պատճենը	71
3) Դաշնակցական կառավարության վրաս- տանի ղեկավարողական ներկայացուցիչ Բեկդադյանի հեռագիրը	72
4) Արևելյան ճակատի հրամանատար Քյա- ղիմ Կարա Բեքիր Վաշայի հեռագրի պատ- ճենը	»
5) Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. արտաքին գործերի կոմի- տեի Զիչերինի հեռագրի պատճենը (12 նոյեմբեր 1920)	73
6) Հայաստանի հանրապետության Քաղա- քական Բաժնի և Բեկդադյանի խոսակ- ցությունը	74
7) Թյուրքայի Մեծ Ազգային ժողովի կա- ռավարության հաշտարար պատվիրա- կության նախագահ Քյաղիմ Կարա-Բե- քիրի հեռագրի պատճենը	76
8) Թյուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի նա- խագահ Մուստաֆա Քեմալի հեռագրի պատճենը	77
9) Խաղաղության հեռագիրը (29 նոյեմբեր) Ալեքսանդր	79
10) Դաշնակցական կառավարության Ս	

- պոլի պատվիրակութեան հետագիւրը (30
նոյեմբերի) 79
- 11) Հայաստանի կառավարութեան և Ալեք-
սոյի պատվիրակութեան խոսակցութեա-
նը (1 դեկտեմբերի 1920) 80
- 12) Դաշնակցութեան Արեւելեան բյուրոյի վո-
րշումը (1 դեկտեմբերի 1920) 81
- 13) Նոր կառավարութեան ներկայացուցիչ-
Դրոի և Ալեքսոյի պատվիրակութեան
խոսակցութեանը (2 դեկտեմբեր 1920) 82
- 14) Խ. Հ-ի սահմանական ուժերի հրամանա-
տար Դրոի գեղըտը (1 դեկտեմբեր
1920) 85
-

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0194508

